

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка**

Факультет дошкільної, початкової освіти і мистецтв

Кафедра дошкільної та початкової освіти

Кваліфікаційна робота

освітнього ступеня «Магістр»

на тему

**«Профілактики явища булінгу в учнівському середовищі закладу
загальної середньої освіти»**

Виконала:

студентка 6 курсу, 21-М групи

Спеціальності 013 «Початкова освіта»

Падалка Лілія Анатоліївна

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук,

доцент Смолянко Ю. М.

Чернігів – 2022

Роботу подано до розгляду «___» _____ 20__ року

Студент (ка)

(підпис)

Науковий керівник

Смолянко Ю. М.

(підпис)

Рецензент

Кваліфікаційна робота розглянута на засіданні кафедри дошкільної та початкової освіти протокол № _____ від «___» _____ 20__ року.

Студент (ка) допускається до захисту даної роботи в екзаменаційній комісії.

Завідувачка кафедри

Турчина І. С.

(підпис)

АНОТАЦІЯ

У кваліфікаційній (магістерській) роботі досліджено проблему профілактики явища булінгу в учнівському середовищі закладів загальної середньої освіти. Здійснено вивчення стану розробленості досліджуваної проблеми у науково-педагогічній теорії та практиці фахівців початкової освіти. Проведено теоретичне узагальнення, обґрунтовано сутність і розкрито структуру основних понять дослідження.

Досліджено поширеність булінгу та особливості булінгу серед молодших школярів НУШ. Розкрито зміст та основні причини виникнення шкільного насильства в дітей молодшого шкільного віку. Розроблено та обґрунтовано програму, що спрямована на запобігання та протидію булінгу в освітньому середовищі молодших школярів.

Ключові слова: булінг, учнівське середовище, фахівці початкової освіти, педагогічне дослідження, педагоги НУШ, молодший школяр, профілактики явища булінгу в учнівському середовищі.

In the qualification (master's) work, the problem of prevention of the phenomenon of bullying in the student environment of institutions of general secondary education was investigated. The state of development of the investigated problem in the scientific and pedagogical theory and practice of primary education specialists was studied. A theoretical generalization was carried out, the essence was substantiated and the structure of the main concepts of the study was revealed.

The prevalence of bullying and the specifics of bullying among junior high school students of NUS were studied. The content and main causes of school violence among children of primary school age are revealed. A program aimed at preventing and countering bullying in the educational environment of younger schoolchildren has been developed and substantiated.

Keywords: bullying, student environment, primary education specialists, pedagogical research, NUSH teachers, junior high school student, prevention of the phenomenon of bullying in the student environment.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	6
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. БУЛІНГ ЯК СОЦІАЛЬНА ТА НАУКОВА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОСТІ.....	121
1.1. Стан науково-методичної літератури щодо досліджуваної проблеми.....	121
1.2. Характеристика булінгу в закладах загальної середньої освіти.....	21
1.3. Причини та наслідки булінгу для здоров'я молодших школярів ...	26
Висновки до першого розділу.....	35
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ БУЛІНГУ СЕРЕД МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	387
2.1. Організація та процедура проведення педагогічного дослідження.....	38
7	
2.2. Система профілактичної роботи з молодшими школярами щодо запобігання булінгу в освітньому середовищі	476
2.3. Удосконалення заходів протидії булінгу в початкових класах	554
Висновки до другого розділу	643
ВИСНОВКИ	665
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	698
ДОДАТКИ	754

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЗВО – заклад вищої освіти;

ПО – початкова освіта;

ЗЗСО – заклад загальної середньої освіти;

ЕГ – експериментальна група;

КГ – контрольна група;

МОН України – Міністерство освіти і науки України;

ОС – освітній ступінь;

ПК – професійна культура;

ЗУН – знання, уміння, навички;

ОПП – освітньо-професійна програма;

ДСДО – Державний стандарт дошкільної освіти.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У сучасних реаліях життя на кожному особистість покладається значна відповідальність за активне утвердження толерантності по відношенню до оточення та терпимості до буденних реалій життя. Інтенсивний розвиток самосвідомості та самокритичності призводить до того, що дитина в підлітковому віці виявляє суперечності не тільки в навколишньому світі, а й у власному уявленні про себе.

Феномен булінгу як різновид адиктивної поведінки особистості став предметом наукових студій лише протягом останніх років в Україні. Проте, незважаючи на його теоретичну та практичну недослідженість, всі вчені однак визнають його деструктивність, що зумовлюється низкою чинників: поширеністю у дитячих, підліткових спільнотах, несприйняттям його громадськістю як прояву насильницької поведінки; ненапрацьованістю дієвих засобів та методів його профілактики тощо.

Під впливом інформатизації, завдяки технічному прогресу, таким пристроям як смартфон та інтернету агресивність у шкільному середовищі набирає нового змісту та форм. Актуальною на сьогодні є проблема булінгу в закладах загальної середньої освіти серед молодших школярів. Булінг, як стійкий і схильний до подальшого негативного розвитку феномен, культивується виключно у стосунках з іншими дітьми. Жорстокість ставлення до іншого усвідомлюється самою дитиною з певного віку.

Завдяки науковим студіям численних зарубіжних дослідників (Д. Ольвеус [58], Р. Ковальські [52], Т. Нансель [56], В. Бесаг [42], К. Арора [41], Дж. Кляйн [51], Дж. Ванг [60], П. Мегін [53], Дж. Давкінс [46], Л. Барліт [4]) та вітчизняних дослідників (В. Андросюк [3], Ю. Градова [11], А. Король [17], Н. Лесько [18], Н. Бочкор [34] та ін.) доволі ретельно проаналізовано сутність булінгової поведінки, її різновиди, складові та динаміку. Вивченню проблем булінгу у загальноосвітній школі присвячені роботи вітчизняних учених, таких як М. Альохіна [2], Т. Воронцова [9], К. Максьюм [19],

Ю. Суденко [37] та інших.

Варто наголосити, що булінг є предметом досліджень різних наукових галузей: педагогіки, кримінології, адміністративного та кримінального права, соціології, психології тощо. Проте, наразі, незважаючи на пильну увагу вчених та практиків до профілактики явища булінгу в учнівському середовищі, зазначена проблема потребує подальших детальних наукових досліджень та розробок дієвих програм.

Водночас у практиці вищої школи наявна низка суперечностей, яку потрібно розв'язати, як-от між:

– освітніми вимогами щодо підготовки учнів початкової школи й відсутністю науково обґрунтованої програми профілактики явища булінгу в учнівському середовищі закладу загальної середньої освіти;

– необхідністю дослідження поширеності булінгу та особливості булінгу серед молодших школярів та відсутністю теоретико-методологічного обґрунтування й науково-методичного забезпечення.

Соціальна й науково-практична значимість та актуальність окресленої проблеми, її недостатня теоретична та практична розробленість і обумовили вибір теми дослідження: **«Профілактики явища булінгу в учнівському середовищі»**.

Мета та завдання дослідження. Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити програму профілактики явища булінгу в учнівському середовищі закладу загальної середньої освіти.

Для досягнення мети дослідження визначено такі завдання:

1. На основі аналізу науково-методичної літератури з'ясувати стан розроблення проблеми та конкретизувати сутність основних понять дослідження.

2. Дослідити поширеність булінгу та особливості булінгу серед молодших школярів у НУШ; розкрити зміст та основні причини виникнення шкільного насильства в дітей молодшого шкільного віку.

3. Розробити та обґрунтувати програму, що спрямована на запобігання

та протидію булінгу в освітньому середовищі молодших школярів.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у ситуаціях булінгової поведінки в учнівському середовищі закладів загальної середньої освіти та її деструктивних наслідків щодо життя та здоров'я дітей.

Предмет дослідження – зміст, умови та методи профілактики явища булінгу в учнівському середовищі закладів загальної середньої освіти.

Для розв'язання поставлених завдань і досягнення мети на всіх етапах дослідження використано такі **методи дослідження**:

– теоретичні: теоретичний аналіз й узагальнення психолого-педагогічної, філософської, навчально-методичної та фахової літератури з проблеми дослідження; систематизація та зіставлення різних поглядів на досліджувану проблему, порівняльний аналіз нормативних документів із зазначеної проблематики; узагальнення теоретичних підходів до проблеми подолання булінгу для визначення понятійно-категоріального апарату дослідження, з'ясування змісту базових понять;

– емпіричні: педагогічне спостереження; опитування, метод анкетування, за допомогою якого ми з'ясували рівень поширеності булінгу у молодших класах НУШ м. Чернігова і м. Запоріжжя та готовність педагогів до подолання означеного явища;

– статистичні: методи оброблення даних для визначення якісних і кількісних показників отриманих результатів дослідження.

Експериментальна база дослідження. Дослідницько-експериментальна робота виконувалася на базі ЗНЗ №25 м. Чернігова та ЗОШ № 95 м. Запоріжжя. Експериментальним дослідженням було охоплено 56 учнів 4-х класів та 16 педагогів ЗЗСО.

Теоретичне значення роботи полягає у дослідженні особливостей булінгу у молодших класах закладів загальної середньої освіти та визначенні умов та засобів його профілактики.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в тому, що було обґрунтовано мету, умови та особливості профілактики булінгу

серед учнів молодших класів НУШ, розроблено алгоритм виявлення жертв булінгу та систему тренінгових занять, спрямованих на превенцію булінгу у середовищі учнів закладів загальної середньої освіти; психодіагностичного інструментарію, спрямованого на виявлення проявів шкільного насильства в учнів початкових класів; впровадженні в практику ЗЗСО психопрофілактичної програми; використанні теоретичних положень та результатів емпіричного дослідження при викладанні навчальної дисципліни «Педагогіка загальна»; розробці тренінгу для учителів ЗЗСО «Профілактики явища булінгу в учнівському середовищі», «Технологія командної взаємодії молодших школярів».

Матеріали можуть бути використані викладачами закладів вищої освіти; педагогами НУШ та студентами – майбутніми фахівцями початкової освіти під час професійної підготовки в освітньому процесі закладів вищої освіти.

Результати дослідження можуть бути впроваджені у систему виховної роботи закладів загальної середньої освіти.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження з окресленої теми неодноразово обговорювали на науково-практичних та міжнародних конференціях різного рівня, серед яких:

– Міжнародна науково-теоретична конференція «TECHNOLOGIES AND STRATEGIES FOR THE IMPLEMENTATION OF SCIENTIFIC ACHIEVEMENTS», яка проходила 27 травня 2022 року у м. Стокгольм (Швеція);

– Міжнародна наукова конференція «Проблеми та перспективи реалізації та впровадження міждисциплінарних наукових досягнень», яка проходила 3 червня 2022 року у м. Луцьк (Україна);

– ІХ Всеукраїнська науково-практична студентська інтернет конференція «Науковий простір студента: пошуки і знахідки», яка відбулася 28 квітня 2022 року у м. Києві (Україна);

– XV Всеукраїнська наукова конференція студентів та молодих

науковців «НАУКА. ОСВІТА. МОЛОДЬ», яка була проведена 25 травня 2022 року в м. Умані (Україна).

Публікації. Результати дослідження висвітлено в чотирьох публікаціях автора та навчально-методичний посібник.

Структура та обсяг дослідження. Робота складається з переліку умовних позначень, вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (60 найменувань), 4 додатків на 20 сторінках. Загальний обсяг дослідження становить 95 сторінок, з них основного тексту – 71 сторінка.

РОЗДІЛ 1.

БУЛІНГ ЯК СОЦІАЛЬНА ТА НАУКОВА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОСТІ

1.1. Стан науково-методичної літератури щодо досліджуваної проблеми

Сучасне українське суспільство переживає критичний момент, тож проблема агресії та агресивності стає однією з найактуальніших. Трансформація соціально-політичної системи, радикальна зміна цінностей і вимушена еміграція призводить до сплесків агресії і поширення явища булінгу у дитячому та підлітковому середовищі.

Булінг, як стійкий і схильний до подальшого негативного розвитку феномен, культивується виключно у стосунках з іншими дітьми. Жорстокість ставлення до іншого усвідомлюється самою дитиною з певного віку. Якщо, не зважаючи на розуміння жорстокості, дитина продовжує її реалізувати у ставленні до інших, це означає прийняття дитиною цих почуттів і відповідно прагнення переживати ці руйнівні почуття, які посилюють жорстокість і схвалюються у відповідному середовищі.

Перші дослідження феномену булінгу як певного типу поведінки у освітньому просторі розпочалися в контексті аналізу особливостей насильства у дитячого середовищі. Так, у первісному суспільстві ставлення до дитини було унормоване подвійним чином [30, с. 71].

Загалом, до кінця XVI більшість педагогів вважали прийнятними тілесні покарання як спосіб навчання та виховання дітей. У своїй більшості рекомендації про виховання дітей («Стоглав», «Домострой») містили пам'ятки для батьків як варто карати дітей. Зокрема, монах Сильвестр писав, що «головне завдання батьків – турбота про матеріальне та духовне благополуччя свого чада [18, с. 37]. Дітей балувати не можна, треба «...страхом рятувати, караючи і повчаючи, а засудивши, побити» [18, с. 38]. Тобто залякати, після чого відшмагати. Проте, зауважимо, що все ж таки

застосування тілесних покарань було обмежене. Заборонено було завдавати каліцтв і дітей рекомендовано було бити лише раз на тиждень (на думку Сильвестра – у суботу) та лише в присутності інших членів родини.

Для покарань педагоги, священники могли використовувати мотузки з вузлами, горох в кутку, довгі палиці. Всі види фізичних покарань, які могли бути використані були прописані у шкільному регламенті і більшість батьків лише раділи, що їх дітей будуть «вити розуму», оскільки був розповсюджений стереотип, що без використання тілесних покарань навчальний процес не є ефективним. У Великобританії навіть були «спеціальні няні» для биття дітей, якщо батькам було шкода самим карати дітей [5, с. 150].

Зауважимо, що проблема тілесних покарань дітей була актуальною для всіх прошарків суспільства. Тілесні покарання використовувались не лише у незаможних родин, але й у сім'ях аристократів. У аристократичних сім'ях до дітей здебільшого ставилися байдуже, тому їх віддавали на виховання до закритих пансіонатів, шкіл та монастирів. Навчання, в будь-якому із цих закладів, було суворим, а головним інструментом виховання була різка.

Наприкінці XVII - початку XVIII століть сприйняття дітей та дитинства дещо змінилося. Під впливом гуманістів та видатних педагогів (Т. Еліот, Я. Коменський та ін.) тілесні покарання почали використовуватися набагато рідше у освітньому процесі, а деякі школи взагалі від них відмовилися як від антигуманної практики. У педагогічному дискурсі почали активно обговорювати питання дитячої гідності, поступово почало і пропагуватися право дитини на власний вибір.

Загалом, батіг як метод виховання був скасований лише у 1845 році, проте різки залишилися в школах аж до XX століття [4, с. 44]. Зокрема, у гімназіях Київського округу навіть наприкінці 50-х років XIX століття різками шмагали щорічно від чверті до половини всіх учнів. У духовних навчальних закладах тілесні покарання використовували навіть частіше. Шмагали на вулиці солоними різками по 300 разів і більше, покараних

відносили до лікарні; часто карали кожного десятого або ж навіть увесь клас [4, с. 44].

Л. Демоз писав, що «історія дитинства – це жах, від якого людство тільки починає прокидатися» [14]. Вивчаючи ставлення до дітей протягом вікової історії людства, він виділив наступні періоди по відношенню до дитини:

1. Інфантицидний стиль (стародавні часи IV ст.н.е). В цей період індиферентно ставилися до вбивства та інших форм насильства щодо дитини. Жорстокість – була головним методом покарання. За неслухняність дітей били, не давали їжі, кидати напризволяще, могли вбити. В Європі вбивство дитини почало розглядатися як злочин лише у 374 році н.е. [14, с. 55]

2. Стиль залишання (IV-XIII ст.) В цей період дітей дуже часто передавали на виховання до монастирів, чужих родин, які отримували повну владу над дитиною. Тілесні покарання вважалися необхідною умовою успішного виховного процесу [14, с. 57].

3. Амбівалентний стиль (XIV-XVII ст.). До певної міри дитина почала сприйматися як певна самостійна істота, але суспільство все ще не визнавало за дитиною права на індивідуальність. Виховальний процес був авторитарним. Право дитини на власні бажання жорстоко принижуються. Активно використовувались всі способи тілесних покарань [14, с. 60].

4. Нав'язливий стиль (XVIII ст.). В цей період починається формування емоційно близьких відносин між батьками та дітьми. З іншого боку, продовжується жорстокий контроль над внутрішнім світом дитини. Для того, щоб мати слухняну дитину, батьки використовують різноманітні форми залякування (забере чужа людина, прийде чудовисько тощо) [14, с. 61].

5. Соціалізуючий стиль (XIX ст. - перша половина XX ст.). Дитина почала розглядатись як об'єкт навчання та виховання, а головні зусилля батьків почали спрямовуватись на підготовку дітей до самостійного життя, праці. З метою «привчання» та «виховання» дітей батьки використовували економічне насильство. Дитяча праця сприймалася як необхідний атрибут

дорослості а необхідний елемент підготовки до життя у відкритому суспільстві [14, с. 63].

6. Стиль допомоги (з середини ХХ ст. по теперішній час). Батьки намагаються забезпечити індивідуальний розвиток дитини, дбаючи про розвиток її талантів та здібностей. Використання тілесних покарань стало фактично табуованим у цей період і не сприймається громадськістю. Батьки і діти мають тісний емоційний контакт. У вихованих та навчальних закладах домінує демократичний стиль виховання [14, с. 65].

Зазначимо, що незважаючи на тривалу історію використання тілесних покарань, вже у 1884 році в Англії була створена Лондонська група по запобіганню жорстокості по відношенню до дітей. Співробітники цієї спеціальної групи виявляли випадки сексуального насильства, жорстокого поводження, кидання дітей напризволяще, позбавлення їжі, смертельні випадки в результаті недбалого поводження батьків [21, с. 150].

Перші ж спроби визначення і осмислення причин насильства у родині були зроблені наприкінці ХІХ століття, внаслідок індустріалізації та урбанізації, що призвели до більшої концентрації населення та нових соціальних проблем.

Найбільш значною подією, пов'язаною із захистом прав дітей, вважається створення Лігою Націй в 1919 році Комітету дитячого благополуччя, діяльності якого була направлена на роботу із сиротами та роботу спрямовану на протидію проституції серед неповнолітніх. У цей період розпочали свою діяльність й інші недержані організації. Зокрема, Міжнародний союз спасіння дітей розробив Декларацію прав дитини, яка була прийнята в 1923 році Лігою Націй [25, с. 42].

В 1924 році Ліга Націй прийняла Женевську декларацію, у якій міститься заклик до дорослих створити сприятливі умови для повноцінного розвитку дітей. В 1945 році Генеральна Асамблея ООН створила Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), а в 1948 році прийняла Декларацію прав людини, у якій було проголошено право родини та захист та право дитини на особливу

допомогу.

Саме після прийняття зазначених документів, розпочалося опрацювання і виділення феномену «булінг» у науковій літературі.

Перше ж публічне обговорення цієї проблеми розпочалося у другій половині XIX століття після публікації статті у британській газеті «The Times» про солдата, який покінчив життя самогубством через постійне цькування [6]. Публікація шокувала соціум, оскільки ніхто раніше не замислювався про такі фатальні наслідки булінгу.

Проблема ж власне шкільного булінгу стала об'єктом дослідження на початку XX століття, коли К. Д'юкс опублікував результати проведеного ним моніторингу щодо поширеності шкільного насильства. Дослідник використовував слово «цькування», проте, воно було не конкретним та не повністю розкривало суть вказаного явища [5, с. 156].

Регулярні ж дослідження шкільного насилля розпочалися тільки з 60-х років XX століття. У подальших дослідженнях даної проблеми різними науковцями було запропоновані свої визначення даного явища, незважаючи на певні відмінності, всі ці визначення відображали наявність цілої низки проблем, які супроводжують фізичне та психологічне насилля по відношенню до людини або групи людей, яке відрізнялось довготривалістю та нездатністю людини/людей захистити себе перед агресором/агресорами.

Дещо згодом, лонгітюдні дослідження довели, що шкільне насильство можна вважати першим кроком до злочинної поведінки. Так, 60 % з тих, кого було визначено як кривдника в 6-9 класах, мали хоча б одну судимість до 24 років, а 35-40% скоїли три або більше тяжких злочинів досягнувши 25-річного віку [22, с. 22].

У 1969 році шкільний лікар П. Хайнеманн опублікував свою першу статтю, присвячену феномену шкільного цькування та залякування, в одному із шведських журналів. Явище, описане у статті викликало дискусію серед читачів, що і змусило вченого в подальшому працювати над проблемою.

На початку 70-х років XX століття у Скандинавії група дослідників

(Д. Олвеус, П.П. Хайнеманн, А. Пікас, Є. Роланд) вивчає це явище, використала термін «булінг», який і став поширеним у науковому дискурсі.

Д. Олвеус описує булінг як особливий вид насильства, коли одна людина (або група) фізично нападає або загрожує іншій людині (групі), за умови, що остання не має засобів для захисту. Дослідник вважає, що ознаками булінгу є повторюваність цькування та залякування, наявність специфічних діадних взаємовідносин «кривдник-жертва». Виділені вченим характеристики дають змогу диференціювати власне булінг та випадкові сварки та бійки, як форми взаємодії між людьми [58].

Згаданий вище вчений Д. Олвеус визначив типові риси булерів:

- у них є сильна потреба домінувати над іншими учнями, відчувати свою владу та досягати своїх цілей шляхом агресії над іншими;
- булери імпульсивні й легко шаленіють;
- вони часто зухвалі та невічливі у ставленні до дорослих (передусім батьків і вчителів);
- для них незнайоме відчуття жалю та співчуття до своїх жертв; якщо це хлопчики, вони дуже часто є більш фізично сильними, ніж інші [58, с. 45-49].

Серед основних передумов булінгу його «предикатів» з боку жертви Д. Олвеус виділяє:

- конкуренцію з уже наявним авторитетом (через відхилення від психологічних рамок колективу, авторитетів);
- типову для жертви поведінку (слабкість, жалібність) [58, с. 70].

Т. Олтхоф, Ф. Гооссенс, М. Верманде зазначають, що явище булінгу було поширене у всіх суспільствах. На думку нідерландських дослідників, це форма еволюційної адаптації, метою якої є отримання високого соціального статусу та домінування, доступ до ресурсів, забезпечення виживання, зменшення рівня особистісної тривожності [57, с. 341].

І. Кон визначає булінг як залякування, фізичний чи психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати в іншій людині страх і завдяки

цьому підкорити собі іншу особистість [16, с. 15].

На думку Д. Мандзюк, булінг – це приниження інших за допомогою емоційного, психологічного, фізичного, сексуального, економічного насильства та агресії [20, с. 29]. Т. Нансел, М. Оверпек вважають, що булінг – це терор, метою якого є маніпуляція свідомістю та діями інших [56, с. 80].

В. Бесаг уточнюючи поняття «булінг» дійшов висновку, що це поняття варто розглядати в контексті намірів кривдника заподіяти шкоду жертві, з метою досягнення власного задоволення, тобто дослідником був поставлений акцент саме на намірах «кривдника» [42].

І. Барліт тлумачить булінг як усвідомлюване, довготривале насильство, яке не має характеру самозахисту і походить від одного або декількох людей [4, с. 44].

Уточнюючи визначення булінгу у шкільному середовищі С. Арора підкреслював, що це – довготривале фізичне чи психологічне насилля, здійснюване однією людиною або групою та спрямоване проти особистості, яка не може себе захистити в даній ситуації, з метою завдати їй болю, прагнення налякати, піддати тривалій напрузі [41, с. 111]. Вивчаючи ситуації насильства у школі, вчений дійшов висновку, що булінг – це дії, які можна спостерігати у взаємовідносинах між учнями у шкільному середовищі, та які є причиною появи почуття образи, виникнення стресу.

Таким чином, булінг – це специфічна форма соціальної взаємодії, що має агресивну природу, при якій одна особистість (або група осіб) систематично і цілеспрямовано переслідує іншу, використовуючи при цьому різні форми насильства та маніпуляції.

У психологічному дискурсі розрізняють прямі (пов'язані з відносно відкритими нападами на жертву) та непрямі (у вигляді навмисної ізоляції, перешіптування за спиною, поширення чуток) форми булінгу. Прямі форми булінгу включають в себе: фізичні напади (удари, поштовхи, стусани, підніжки, удушення чи насильницьке вилучення чогось у жертви) і (або) словесні знуцання (погрози, образи, глузування), що передбачають відкрити

демонстрацію сили та власного домінування. Непрямий булінг передбачає: соціальну ізоляцію, поширення чуток та інші пасивно-агресивні дії [29, с. 8].

Шкільний булінг прийнято відповідно теж поділяти на фізичний (застосування фізичної сили) та психологічний тиск. Т. Мерцалова виділяє фізичний, емоційний, вербальний, психічний та сексуальний булінг у шкільному середовищі. Список розширює Д. Олвеус, виділяючи: 1) вербальне цькування, наприклад, обзивання та образи; 2) ізоляцію особистості від групи; 3) фізичне цькування; 4) поширення брехні, наклепів, чуток; 5) відбирання грошей або інших речей та пошкодження приватної власності; 6) загроза або примушування іншої особистості до неприємних їй дій; 7) расовий булінг; 8) сексуальний булінг; 9) кібербулінг [58].

П. Сміт вважає, що основною характеристикою булінгу є емоційне приниження, образа почуттів людини, висловлювання принизливих оцінок щодо іншої людини, що призводить до виключення її з групи. Дослідниця виділяє сім ознак булінгу:

1) емоційне приниження, що включає вербальні і невербальні способи вираження;

2) продовження емоційно образливої і принизливої поведінки впродовж тривалого періоду;

3) непривітна і недовірлива поведінка;

4) втручання у приватне життя людини;

5) погіршення психологічного і фізичного стану людини, на яку спрямована агресія;

6) намір завдати шкоду іншій людині, що дозволяє чи сприяє, щоб ця людина пережила травмуючі події;

7) агресор займає вище становище, ніж його жертва, і відповідно дозволяє собі дії, що принижують гідність і завдають моральної або фізичної шкоди іншій людині [32].

Більшість дослідників [12; 17] соляризують з тим фактом, що явище булінгу має такі специфічні особливості: прояв насильницьких, агресивних

дій; дії мають тривалий контекст; дії спрямовані на людину, яка здатна себе захистити; дії булінг є цілком усвідомленими.

У психологічній науці напрацьовано чимало теорій булінгу. Зокрема, зазначений феномен ґрунтовно вивчався школою групової динаміки. На думку А. Сіппола, Е. Ньюкомба група тяжіє до цілісності та однорідності, це своєрідна еволюційна ціль існування групи, тож члени груп (діти у шкільному середовищі), які на думку інших членів групи перешкоджають досягненню цих цілей поступово виключаються з неї. Як наслідок, у цих дітей зростає рівень тривожності, вони стають соціально ізольованими через нездатності прийняти екологічні зміни і адаптуватися до вимог оточуючих. Вони – потенційні жертви булінгу, оскільки сприймаються однолітками як загроза цілісності групи та її однорідності [46].

Булінг як практику соціалізації досліджували Д. Хопер та М. Болтон. На їх думку, люди мають різні ролі та різний рівень влади у суспільстві, яка проявляється у формі агресії. Будь-яка ж агресивна поведінка стимулюється та підкріплюється, оскільки влада всередині групи високо цінується. Тож саме висока цінність влади мотивує булерів [17, с. 85].

Булінг як груповий процес. Відповідно до цієї теорії учні школи утворюють соціальну групу, у якій займають різні ролі. Щоб зміцнити почуття приналежності до групи, утвердитися у своїй ролі і соціальній ієрархії, школярі можуть посилювати взаємодію проявами булінгу. Результати емпіричних досліджень свідчать, що булінг – груповий процес, в якому всім членам групи відведені «певні» ролі:

- 1) булер;
- 2) помічник булера;
- 3) підбурювач;
- 4) захисник;
- 5) жертва;
- 6) сторонній спостерігач [25, с. 42].

З проявами агресії пов'язані перші три ролі. Булери відповідальні за

оперативну агресію проти жертви, помічники беруть участь у агресивних діях, утримуючи або переслідуючи жертву (вони не починають процес знущань, але приєднуються до нього). Підбурювачі активно не допомагають агресорам, але дають позитивний зворотний зв'язок булерам, спостерігаючи за ситуацією, захоплюючись, сміючись, знімаючи те, що відбувається на відео тощо. З роллю жертви пов'язана власне роль жертви агресії та ті ролі, які пов'язані з нею.

Когнітивні теорії акцентують увагу на тому факті, що булінг – це наслідок розвитку когнітивних здібностей: 1) з часом діти стають освіченішими: як треба проявляти агресію і як можна її виявляти, головна мета при цьому – уникнути негативних наслідків для себе; 2) згодом дитина усвідомлює, що у випадку прояву прямої фізичної чи словесної агресії вона ризикує отримати відсіч від жертви або захисника або може бути покарана дорослими, використання ж непрямой агресії пов'язане ж мінімальними ризиками [32, с. 5].

Підсумовуючи зазначимо, що у сучасних психолого-педагогічних дослідженнях тлумачиться як специфічна форма соціальної взаємодії агресивного характеру, при якій сильніша (авторитетніша) особистість (або група осіб) систематично і цілеспрямовано цькує, залякує іншу (слабшу, аутсайдера). Даний феномен є досить поширеним у всьому світі і характеризується такими специфічними рисами як повторюваність та дисбаланс сил.

1.2. Характеристика булінгу в закладах загальної середньої освіти

У 1910 р у Відні З. Фрейд, А. Адлер та В. Стекела провели перший Австро-Венгурський конгрес на тему: «Про суїцид, зокрема, про суїцид серед учнів середньої школи». З. Фрейд писав: «Не можна звинувачувати тільки школу в тому, що в ній стільки насильства і в тому, що діти здійснюють суїциди, але провина школи в тому, що вона нічого не робить, щоб хоч якось

протидіяти цій тенденції. Середня школа не просто повинна робити все, щоб не підштовхнути дитину до суїциду, але школа повинна робити все, щоб діти не були безпорадними перед обличчям насильства, щоб вони хотіли жити, загальноосвітній заклад повинен давати дітям підтримку в той момент розвитку їхнього життя, коли емоційні зв'язки з батьківською сім'єю слабшають, і вони «виходять» у самостійне життя. Школа не повинна забувати, що вона має справу з ще незрілими особистостями, і не може позбавляти дітей права на цю незрілість як природну стадію їх розвитку, нехай навіть і не дуже просту» [47, с. 170]. Незважаючи на всі заклики відомого психіатра, наразі, ця проблема актуальні і для сучасної школи.

Так, результати досліджень, проведених UNISEF у 2017 р., свідчать, що в Україні 67% дітей віком від 11 до 17 років «зустрічалися» з проблемою булінгу (цькування) протягом терміну проведення дослідження. При цьому 24% дітей стали жертвами булінгу, а 48% нікому не розповідали про ці випадки [13, с. 222].

Вражаючими є і дані Ю.А. Суденко. У її дослідженні зазначено, що 74% школярів вважають, що шкільний булінг – це одна з найактуальніших проблем сучасної школи [37]. Наслідками шкільного булінгу, на думку опитаних, є фізична травматизація, образи, приниження, сексуальні домагання, псування майна, вербальна стигматзація (образливі прізвиська). Більшість дітей вважає, що шкільний булінг призводить до погіршення психічного та психологічного здоров'я, зумовлює зниження рівня самооцінки, успішності, зростання рівня тривожності та часто призводить до аутодеструктивної поведінки [37, с. 56].

Школярі вказують і на шкідливість мобінгу, як форми психологічного терору, що включає систематично повторюване вороже й неетичне поводження однієї дитини до іншої. У віці 11-12 років мобінг здебільшого проявляється у формі словесних образ, прізвиськ та штовханини, у віці ж 13-15 років мобінг головним чином має наслідками фізичну травматизацію [37, с. 58].

Дослідження шкільного булінгу спирається на певні психологічні постулати, які виступають в якості пояснювальних принципів агресивної поведінки дітей, своєрідності жорстокості школярів у сучасних умовах.

Так, дослідженнями Ю. Антоняна, Є. Самовічева, В. Оржеховської встановлено, що в підлітковому віці одним із видів негативної поведінки є агресивна поведінка, яка нерідко приймає ворожу форму (бійки, словесне приниження, бойкот, нехтування, зневага). Для окремих дітей прояв агресивних форм поведінки є формою ствердження себе в колі ровесників [28].

Ситуація поглиблюється низьким рівнем загальної культури та нестабільністю суспільства, культури спілкування населення, міжособистими та міжгруповими конфліктами. Віковий діапазон агресивних дій постійно зсувається у бік зменшення. З'являються все нові види негативної поведінки. Стає все важчим визначити агресивнішу стать, оскільки дівчата іноді виявляють більше агресії, ніж хлопці. Цікаво, що структура булінгу останнім часом все більше трансформується у бік переважання маніпулятивної поведінки і суто психологічного насильства над насильством фізичним, хоча це не слід сприймати як покращення ситуації з фізичної агресією. Психологічна ж форма булінгу виразніше, ніж інші його форми, залежить від культурного опосередкування емоційних проявів, прийнятих патернів спілкування в сім'ї і ставлення до дітей. Слід вказати, що психологічне насильство, на наш погляд, виступає підґрунтям будь-якого іншого виду насильства. Взагалі, до психологічного насильства рідко ставляться як до насильства, його вплив на життя дитини часто недооцінюють, воно здебільшого не розглядається як підстава для втручання або причина вилучення дитини з родини.

На думку дослідників, причинами шкільного булінгу є соціально-економічні чинники, наприклад, майнова, соціальна та етнічна нерівність [4; 28]. Діти з сімей, що опинились в складних життєвих обставинах або ж незаможні часто фокусують свій негатив на більш благополучних однолітках,

змушують їх відчувати страх та одночасно відчувати почуття власної неповноцінності в порівнянні з більш сильними і некерованими дітьми. В результаті чого виникають ситуації коли діти з різних соціальних верств населення одночасно відчують негативні почуття один одного.

Дж. Клейн, робить наголос на нерівному становищі у шкільній ієрархії, що спонукає вихідців з соціальних низів боротися за збільшення свого «культурного капіталу» (термін французького соціолога П'єра Бурдьє), з чим пов'язано і підвищення їх соціального статусу. Але якщо діти з соціально благополучного середовища асоціюють свій «культурний капітал» переважно з навчальними досягненнями, то для інших дітей (варто зазначити, що їх початкова матеріально-освітня база дуже слабка) «культурний капітал» асоціюється з силою і нахабністю. Свою «мужність» такі діти доводять низькими оцінками, «перемогами» в бійках, агресивними діями, спортивними досягненнями, умінням встановлювати та підтримувати домінуючі відносини з дівчатками, грубістю з ними, тощо. За особистими якостями переходиться соціальне походження, а самоствердження здійснюється шляхом насильства [51].

Однією з причин поширення булінгу у шкільному середовищі є і не здатність педагогічного колективу боротися з даним явищем.

Для того, щоб переживання були не такі сильні, а психологічний клімат в класі сприяв навчанню, необхідно, щоб кожна дитина мала досвід успішності, відчувала себе захищеною та була впевнена в собі. Розділення педагогами дітей на лідерів та неуспішних дітей сприяє формуванню жорсткої ієрархічної структури в шкільному колективі, де будуть вживатися методи цькування для підтримки цієї структури.

Наголосимо, що жертвою шкільного булінгу може стати будь-яка дитина, але зазвичай для цього вибирають того, хто слабший або якимось відрізняється від інших (національні ознаки, фізичні вади). Найбільш частіше жертвами шкільного насильства стають діти, які мають:

- фізичні недоліки. Дітей з фізичними вадами, наприклад, носять

окуляри, мають знижений слух або з порушеннями рухів (ДЦП), тобто тих, хто не може дати адекватну відсіч та захистити себе – ображають набагато частіше;

- особливості поведінки. Мішенню для цькування та агресії стають замкнуті діти, або діти з імпульсивною поведінкою. В деякій мірі гіперактивні діти бувають занадто настирливими, при цьому більш наївними та безпосередніми, ніж їх однолітки. Вони занадто глибоко проникають в особистий простір інших дітей та дорослих: заважають чужі розмові, ігри, нав'язують свою думку, нетерплячі в очікуванні своєї черги в грі та інше;

- особливості зовнішності. Все те, що виділяє дитину за зовнішнім виглядом із загальної маси, може стати об'єктом для насмішок: руде волосся, веснянки, відстовбурчені вуха, криві ноги, особлива форма голови, вага тіла (повнота або худорба) та інше;

- низькі соціальні навички. Є діти, у яких не вироблено психологічна захист від вербального та фізичного насильства через недостатній досвід спілкування і самовираження;

- низький інтелект та труднощі в навчанні. Невисокі здібності детермінують та низька здатність до навчання дитини [20, с. 29].

А. Моор і Б Хіллері виявили наступні характерні особливості шкільного булінгу:

- явище шкільного булінгу з'являється у старшому дошкільному віці і активно проявляється уже у початкових класах;

- частота фізичного булінгу збільшується у початковій школі і в 3-6 класах досягає піку, а потім знижується;

- ініціаторами булінгу часто виступають вчителі;

- в старших класах учні частіше, ніж в молодших повідомляють про ситуації систематичного приниження з боку вчителів;

- хлопчики-агресори більше схильні до фізичного насильства. Дівчатка – до психологічного і вербального, до створення ситуацій «виключення» для жертв булінгу;

- жертвами булінгу в однаковій мірі можуть бути і дівчата, і хлопці;
- частота вербального булінгу і соціального виключення з віком не знижується і набуває певної регулярності у підлітковому віці;
- причиною булінгу може бути та чи інша відмінність дитини;
- від 1 до 2% дітей є постійними жертвами шкільного булінгу [42, с. 45].

Діти користуються різними формами булінгу тобто, якщо хлопчики частіше вдаються до фізичного булінгу (стусани, нанесення тілесних ушкоджень тощо), то дівчата охочіше користуються непрямими формами цькування (поширення чуток, ігнорування тощо). Втім, ця різниця відносна та вона зменшується.

Говорячи про булінг в школі, необхідно пам'ятати також про те, що цькування може здійснюватись і самими вчителями. На жаль, насильство педагогів над учнями – це теж нерідкісне явище, проте його все-таки бажано розглядати в дещо іншому аспекті.

Таким чином, шкільне насильство включає в себе різні дії кривдника по відношенню до жертви направлені на приниження за допомогою емоційного, фізичного, економічного або сексуального насильства та агресії.

Отже, шкільний булінг – це один з різновидів девіантної поведінки, психологічного та фізичного знущання у колі. Узагальнення даних наукової літератури свідчить, що механізмами шкільного булінгу є заздрощі і конкуренція, несприйняття інакшості, схильність до маніпуляції, бажання «видавити» когось з групи, принизити.

1.3. Причини та наслідки булінгу для здоров'я молодших школярів

Сучасні дослідники причин булінгу як певного типу насильницької поведінки здебільшого дотримуються концепції багаторівневого впливу оточуючого середовища. Відповідно ж до зазначеної концепції цей вплив реалізується на багатьох рівнях: особистісному, на рівні родини – мікровплив, на рівні школи, групи однолітків, громади, культури, суспільства

в цілому. Таким чином, булінг аналізується не як відокремлене та ізольоване явище, окрема дія, схильність до неї, а як процес, який детермінований комплексом факторів різних рівнів, своєрідних передумов.

Аналіз наукової літератури свідчить, що найпоширенішими причинами шкільного булінгу є: хибне уявлення у учнів про припустимість такої поведінки; заохочення булінгової поведінки батьками, які вбачають у ній прояви дорослості та лідерських якостей дітей; бажання стати авторитетним у середовищі однолітків; демонстративні риси особистості; прагнення привернути увагу значущих дорослих; нудьга; наявність великої кількості вільного часу; своєрідна «компенсація» за невдачі у навчальному процесі або позакласному житті; тиск батьків; бажання помститися.

Доволі часто діти використовують цей спосіб поведінки з метою отримання ілюзорної популярності, з метою маніпуляції іншими, отримання певних «дивідендів» або ж через прагнення відчувати власну владу та авторитет, тобто визнання власної значимості. Деякі булери просто не усвідомлюють почуття жертви через відчутність емпатії, емоційну незрілість, не здатність оцінити наслідки своєї поведінки.

Не зважаючи на виділення цілого комплексу причин булінгової поведінки, всі дослідники наголошують, що булінгова поведінка – це результат навчання та наслідування. Якби діти не спостерігали моделей такої поведінки серед дорослих, у ЗМІ, Інтернет-просторі, то таких загрозливих масштабів булінгу можна було б уникнути.

Особистими чинниками, які спонукають дітей до такої поведінки є: емоційна нестабільність, холеричний тип темпераменту, імпульсивність та неврівноваженість характеру, брак емпатійності, егоїзм, переважання зовнішнього локус контролю [53, с. 431].

Зазначимо, що низька шкільна успішність теж може провокувати схильність до проявів булінгу, оскільки доволі часто призводить до зниження самооцінки і як наслідок стимулює прагнення компенсації, активації захисних механізмів, а отже може стимулювати дитину принижуючи інших,

реалізувати себе.

Ще одна причина, яка може стимулювати прояв булінгової поведінки у підлітковому віці – це вживання алкоголю. Вживання алкоголю особливо у дитячий та підлітковий період призводить до змін в медіаторних системах мозку, знижує здатність дитини вирішувати конфліктні ситуації, контролювати власні почуття, управляти власними емоціями.

Поведінка булерів може бути спричинена і такими розладами та порушеннями в розвитку, як синдром дефіциту уваги та гіперактивності, розлади поведінки, біполярний розлад, опозиційний розлад непокори, посттравматичний стресовий розлад, синдром нарцисизму [50, с. 31].

Опозиційний розлад непокори може бути охарактеризований як розлад поведінки, який виникає переважно у дітей молодшого та середнього шкільного віку та характеризується зухвалою, неслухняною, антисоціальною поведінкою, яка не включає більш крайні форми агресивної або асоціальної поведінки.

Синдром нарцисизму теж провокує дитячу агресивність. Такі діти можуть бути надзвичайно агресивними, коли відчують, що оточуючі не усвідомлюють важливість їх особистості та не захоплюються ними.

Також можливий розлад поведінки – модель постійної хронічної соціально деструктивної поведінки, що виявляється у відсутності емпатійності, нерозвинутості соціальної свідомості і є результатом комбінації чинників – генетичної специфіки, пошкодження мозку, викликаними оточенням травмами та закріпленими моделями поведінки [55, с. 23].

Синдром дефіциту уваги та гіперактивності, головними ознаками якого є відсутність здатності до концентрації, нервозність та неуважність, гіперактивність теж може призвести до появи булінгової поведінки у дитини. Наголосимо, що такий розлад зустрічається у 2-3 рази частіше у хлопчиків, ніж у дівчат. З кожним роком кількість дітей, у яких діагностують даний поведінковий розлад постійно зростає і наразі становить понад 4% від загальної кількості дітей віком 9-17 років [17, с. 84].

Біполярний афективний розлад, який раніше називали маніакально депресивним психозом, теж є не менш серйозною причиною появи булінгової поведінки у дитини. Біполярний афективний розлад – це психічна хвороба, що характеризується надзвичайною емоційною лабільністю, періодичними депресіями, маніями та галюцинаціями [40]. Цей розлад викликає, на відміну від змін настрою, погіршення нормального соціального функціонування у школі, у родині. Навіть просто при дефіциті уваги, імпульсивність дитини може стати причиною руйнівної поведінки.

До сімейних факторів, які можуть викликати булінг, відносять брак теплих та довірливих стосунків з рідними та близькими дітьми, емоційна депривація у ранньому віці, використання батьками авторитарного або ж навпаки ліберального стилю виховання, гуперопіка, ігнорування потреб дитини, прийняття та моделювання агресивної поведінки батьками чи іншими значущими дорослими. Виховання дитини у неповній родині також може спровокувати булінг [37, с.55].

Австралійські дослідники свідчать, що булери менш емпатійні, менш здатні підтримувати стосунки, зі слабкими соціальними навичками, а також, базуючись на відповідях досліджуваних кривдників, частіше походять із дисфункціональних сімей. Їхні батьки схильні до критики та сурового контролю. Досліджені проведені в Дані у 2000-х роках засвідчили наявність сильної кореляції між жорстокими фізичними покараннями та булінгом [41, с. 117].

Американські дослідження показали, що в родинях, у яких практикується тілесні покарання, діти, особливо хлопчики частіше стають кривдниками у шкільному оточенні у порівнянні з дітьми, щодо яких не застосовують фізичні покарання [44, с. 800]. Таким чином, американське дослідження доводить, що неприйняття батьками є найбільш важливим фактором проявів агресивної поведінки дітей.

Дослідження доводять також і міжгенераційний зв'язок: у батьків, які здійснювали булінг у шкільному віці, діти більш схильні також знущатися

над однолітками [44, с. 801]. Крім того, у сім'ях, де батьки або один з них зловживають алкоголем, наркотиками чи іншими небезпечними речовинами, діти мають серйозний ризик залишитися без опіки батьків, зазнавати емоційного, фізичного та сексуального знущання і навіть самим почати вживати алкоголь чи наркотики. Такі батьки менш здатні забезпечувати фізичну та емоційну стабільність, якої потребують діти. Такі школярі часто відчують непостійність догляду та страх за власну безпеку, що спричиняє серйозні порушення процесів дозрівання мозку, шкода від яких проявляється протягом всього життя. Статистичні дані по Україні свідчать, що серед неповнолітніх правопорушників 21% – сироти, 56,2% виховувалися в неповних малозабезпечених сім'ях [38, с. 45].

Португальські вчені теж віднайшли зв'язок між схильністю до булінгу та походженням з низьких соціальних прошарків [45, с. 69]. Існують деякі особливості сімей, у яких зростають жертви булінгу: фінансові чи сімейні проблеми, занадто часті втручання у вирішення проблеми дитини, через що вона не має змоги розвинути власні соціальні навички вирішення проблем та розв'язання конфліктів, залежність дитини від підтримки батьків, брак інших соціальних навичок та позитивних прикладів поведінки у батьків [45, с. 65]. Збільшення агресивної поведінки серед груп однолітків призводить до збільшення кількості випадків булінгу.

Дослідники відзначають, що створення груп молодших школярів неминуче супроводжується проявами агресії, адже таким чином між дітьми встановлюються ієрархічні стосунки, з'ясовуються статусні переваги. Тому дорослішаючи, діти сприймають агресивні дії як менш негативні. Це також пояснюється тим, що задля відчуття відокремленості від батьків молодших школярів приваблюють доросліші діти, яка має характеристики незалежності (агресія, неслухняність).

Так, японські дослідники, за результатами опитування школярів, назвали психосоціальними факторами булінгу вплив на дітей девіантних однолітків та слабкий контроль над власною імпульсивністю та агресивністю

[50, с. 34]. Однак багато дітей здійснює булінг над однолітками для того, щоб продовжувати залишатися в групі, а це досить часто суперечить їхнім внутрішнім мотивам. Такі «призи» булінгу, як підвищення статусу серед однолітків, аплодисменти, сміх, схвалення, тільки підбурюють та заохочують учасників булінгу до наступної подібної поведінки.

Факторами підвищеного ризику прояву жорстокої поведінки є досвід попередньої агресивної чи жорстокої поведінки, «зазнавання» у минулому фізичного чи сексуального насилля, піддавання насильству вдома чи в громаді, генетичні фактори (сімейна спадковість), вплив жорстокості в медіа (телебачення, фільми, інтернет), вживання наркотиків або алкоголю, наявність вогнепальної зброї вдома, комбінацію стресогенних соціо-економічних факторів сім'ї, пошкодження мозку тощо. Також проживання в районах з низьким рівнем безпеки призводить до посилення булінгу, у той час як позитивні моделі поведінки серед дорослих мають зворотній вплив [60, с. 100].

Телебачення, де часто показують жорстокі фільми та насильство, має дуже серйозний вплив на формування ціннісної системи та поведінки дитини. Десятки досліджень впливу телебачення на дітей та підлітків підтверджують, що діти поступово починають вважати насильство способом вирішення проблем та імітують побачене в реальному житті. Телебачення, фільми та ігри стимулюють сфери значущості та впливовості, сферу сприйняття нового досвіду дитини. Багато молодших школярів після перегляду сюжетів з картинами жорстокості, агресивності, самогубств ідентифікують себе з такими героями і діють відповідно. Діти з проблемами розвитку та поведінковими розладами ще більш сприйнятливі до жорстокості на екрані. Недавні дослідження виявили прямий зв'язок між кількістю годин, проведених перед телевізором, та булінговою поведінкою.

Крім того, це забирає час дитини, вільний для пізнання та розвитку соціальної свідомості завдяки спілкуванню з іншими дітьми та дорослими. За роки, проведені в школі, середньостатистична дитина бачить по телевізору

8000 вбивств та 100 000 актів насильства. Крім того, дослідники дійшли висновку, що телебачення пропагує розбещеність, адже в 91% епізодів, що показують сексуальний зв'язок між чоловіком та жінкою, партнери не одружені [19, с. 39].

Вплив шкільного середовища вважається також дуже важливим у створенні умов для здійснення чи припинення булінгу в школах. Ставлення адміністрації, вчителів до стосунків показує їхнє прийняття чи неприйняття певних моделей поведінки дітей. Як говорилося раніше, багато вчителів ігнорує булінг, а тому кривдник не отримує відповідного покарання за свої дії, що продовжує цикли насильства. Брак супервізії та нагляду в місцях підвищеної небезпеки в межах шкільної території «розв'язує» руки кривднику. Через відсутність певних покарань та санкцій за булінг у дітей відбувається злам внутрішнього контролю, пригнічуються відчуття провини, перебільшуються негативні властивості жертви та позитивні – кривдника. Це приводить до таких змін світосприйняття, які підсилюють стереотипи, упередження та дискримінацію.

Важливими є і культуральні фактори, які включають засади функціонування суспільства, особливості підтримання та встановлення стосунків в сім'ї та між однолітками, прийнятні методи вирішення конфліктів та досягнення порозуміння, особливості гендерних стосунків та ролей, особливості соціальної свідомості та соціальних цілей людей, соціальних прошарків та взаємодії різних соціальних груп.

Міжкультуральне порівняння причин та наслідків булінгу серед дітей різних країн світу не показує значних відмінностей, однак ці фактори не слід нівелювати [18, с. 35]. Культури європейські та азіатські (Заходу та Сходу) мають багато значних відмінностей, що стосуються структури та функціонування суспільства.

Таким чином, дослідники розрізняють передумови булінгу, які спричиняють агресивну чи віктимну поведінку в дітей. Вони виходять з поділу таких факторів ризику на особистісні, сімейні, групові, шкільного

середовища, громади чи району та культурні. Їхнє поєднання дає складний індивідуальний набір чинників, що зумовлюють булінг.

Булінг призводить до вкрай негативних наслідків, жертви булінгу зазнають чимало страждань, окрім збентеження та образи на кривдників чи мовчазних спостерігачів. Нерідко вони випробовують психологічну травму, фізичне виснаження, проблеми зі сном, емоційне вигорання. Часто вони пропускають уроки, втрачають здатність до фокусування уваги, погіршується їхня шкільна успішність. Вони мають низький рівень самооцінки і низький рівень домагань, вони постійно відчувають комплекс меншовартості та втрачають відчуття довіри до світу. Їхня віктимізація призводить до депресії, самотності, інколи навіть до появи аутодеструктивних намірів та думок. Психологічна травма, завдана булінгом може проявитися через багато років, тому чим швидше буде покладений край знуцанням, тим краще у довгостроковій перспективі для жертви.

У жертв булінгу знижується і рівень академічної успішності. Як правило, їхні оцінки погіршуються, оскільки вони частіше пропускають заняття, прагнучи уникнути небезпечних зустрічей з булером, їм важко зосередитися на навчальному матеріалі. Жертви булінгу демонструють одноманітні патерни поведінки, відчуваючи соціально-психологічну дезадаптацію, поступово вони опиняються у соціальній ізоляції (оскільки через побоювання нападів вони уникають скупчень дітей, громадських місць: сходів, їдалень, відвідування шкільного подвір'я, коридорів, санвузлів). Рівень їх психічного здоров'я постійно знижується.

Дослідження проведені австралійськими вченими доводять, що 5-10% школярів залишаються вдома заради уникнення ситуацій булінгу; дівчата та хлопці, з яких знуцаються хоч раз на тиждень, мають гірші показники фізичного здоров'я, страждають від депресії, соціальної дисфункції, тривожності та безсоння [28, с. 22]. Їх віктимізація доволі часто є предикатом агресивної поведінки. З метою самозахисту жертви знуцання вдаються до агресії як способу відплати за страждання та більш схильні до демонстрації

соціально неприйнятної поведінки у відповідь на погрози у свій бік. Певні дослідження свідчать, що соціально «виключені» хлопчики більш схильні демонструвати повторювані акти агресії, ніж ті хлопчики, які не мали досвіду «виключення» з групи.

Відзначимо і довгострокові наслідки булінгу для тих, хто знущується. Шкільні булери виростають агресивними дорослими, зокрема, вони частіше за інших дітей вчиняють делінквентні дії [25, с. 42]. Щодо спостерігачів, то булінг провокує появу у них підвищення рівня особистої тривожності та появу страхів. Спостереження за булінгом призводить до порушення рівня психологічного здоров'я, діти втрачають почуття людяності та здатності до співпереживання та кооперації, вони стають нетолерантними, фальшивими [40]. Таким чином, порушується здатність дітей до нормального спілкування, вести переговори та йти на компроміс – необхідні умови для вирішення проблем та конфліктів.

Окрім того шкільний булінг погіршує загальну атмосферу у школі, навчальний процес стає декларативним, втрачається інтерес до знань, оскільки більшість дітей «емоційно включаються» у ситуацію булінгу. Дані проведених соціальних опитувань свідчать, що 71% педагогів та інших дорослих у школі здебільшого ігнорують випадки булінгу. Свідки ж булінгу бачать, що дії кривдника не мають відповідної оцінки, а тому частіше використовують агресію в майбутньому. Булінг у школах доволі часто набуває вкрай жорстоких форм, які підпадають під кримінальне законодавство країни, проте, зазначені випадки здебільшого замовчуються.

У школах з частими випадками булінгу підвищується ризик бійок з тяжкими наслідками, сексуальних та інших нападів, псування майна.

Отже, деструктивний характер булінгу зумовлюється низкою причин: його прихованим характером, наявністю в українському суспільстві міфів про віктимність жертви, використання його для своєрідного виховного впливу на дітей. Окрім того, доволі часто булінг є лише однією із складових різних форм протиправної, делінквентної поведінки.

Зокрема, варто наголосити, що в Україні, не зважаючи на певні позитивні зрушення, а саме внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення і встановлення відповідальності за вчинення таких дій, все ще не напрацьовані дієві механізми притягнення до відповідальності кривдників, оскільки більшість жертв не звертаються за допомогою, а свідками таких дій здебільшого є самі агресори.

Висновки до першого розділу

У сучасних реаліях на кожную особистість покладається значна відповідальність за активне утвердження толерантності по відношенню до оточення та терпимості до буденних реалій життя. Під впливом інформатизації, завдяки технічному прогресу, таким пристроям як смартфон та інтернету агресивність у шкільному середовищі набирає нового змісту та форм. Актуальною на сьогодні є проблема булінгу в закладах загальної середньої освіти серед молодших школярів.

Якщо, не зважаючи на розуміння жорстокості, дитина продовжує її реалізувати у ставленні до інших, це означає прийняття дитиною цих почуттів і відповідно прагнення переживати ці руйнівні почуття, які посилюють жорстокість і схвалюються у відповідному середовищі.

Аналіз наукової літератури свідчить, що булінг – це повторювані, свідомі, навмисні та обдумані дії з наміром нашкодити, викликати страх шляхом погрози подальшою агресією. Характерними рисами булінгу є: дисбаланс влади, наявність наміру нашкодити у кривдника, повторюваність таких дій. Цей феномен, як специфічна форма соціальної взаємодії агресивного характеру, доволі поширена у нашому суспільстві, через замовчування таких проблем, через «не бажання виносити сміття з дому», наявність суспільних міфів про віктимність жертви, не розробленість дієвих механізмів покарання кривдників і захист жертв булінгу.

Головними ж засобами є плітки та інтриги, поширення безпідставних чуток, системна публічна критика та цькування, залякування, необ'єктивна низьке або негативне оцінювання роботи чи навчальної успішності, ігнорування, умисне невизнання успіхів, формування образу невдахи, фізичний вплив, псування майна тощо.

Проведене дослідження дозволило нам виділити такі предикати булінгової поведінки учнів у ЗЗСО: наявність певних неврологічних порушень, таких як опозиційний розлад непокори, синдром дефіциту уваги,

гіперактивність, біполярний афективний розлад тощо; сімейні проблеми: брак теплих та довірливих стосунків з рідними та близькими, використання батьками авторитарного стилю виховання, гуперопіка, ігнорування потреб дитини; факторами підвищеного ризику прояву жорстокої поведінки є досвід попередньої агресивної чи жорстокої поведінки, «зазнавання» у минулому фізичного чи сексуального насилля, генетичні фактори (сімейна спадковість), вплив жорстокості в медіа (телебачення, фільми, Інтернет ресурси), комбінація стресогенних соціо-економічних факторів сім'ї.

Окремо наголосимо на важливості ставлення адміністрації, вчителів до проблем булінгу, їх неприйнятті певних моделей поведінки дітей. Мотивацією до шкільного булінгу стають, як правило, заздрість, помста, відчуття неприязні, прагнення відновити справедливість, боротьба за владу, потреба в підпорядкуванні лідерові, нейтралізації суперника, самоствердження тощо.

Зазначимо, що булінг призводить до травматизації всіх учасників булінгового процесу і, насамперед, жертви, яка доволі часто відчуває психологічну травму, фізичне виснаження, має проблеми зі сном, самооцінкою, рівнем домагань тощо.

РОЗДІЛ 2.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ БУЛІНГУ СЕРЕД МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Організація та процедура проведення педагогічного дослідження

Проведений теоретичний аналіз та систематизація наукової літератури, що стосується проблем булінгу в шкільному середовищі зумовила розробку проведення емпіричного дослідження.

Під час дослідження було розроблено програму (комплекс заходів та завдань) для молодших школярів, метою якої була профілактика булінгу в шкільному середовищі. Ці заняття включати в себе:

1. Теоретичний блок: молодшим школярам пояснювалося, що являє собою поняття булінг, які види булінгу існують, чим булінг відрізняється від конфлікту, і які негативні наслідки для всіх учасників приносить.
2. Тренінгові елементи: вправи, спрямовані на ефективну комунікацію.
3. Практичний блок: групова робота під час якої створювалися «правила дружнього класу». У цей же час було проведено декілька зустрічей з батьками дітей, що носили також дослідницький характер.

Метою дослідження стало проведення анонімного анкетування молодших школярів та педагогів щодо їхньої обізнаності про таке явище як булінг, аналіз поширеності даного негативного явища у ЗЗСО, дослідження ставлення до булінгу та можливості його викорінення. Зважаючи на безпекову ситуацію у нашій країні, анкетування було проведено у гугл-формі (он-лайн) анонімно.

Для оцінювання даних отриманих в ході експериментального дослідження нами було обрано чотири основні критерії: когнітивний, афективний, поведінковий, конативний.

З метою дослідження поширеності явищу булінгу у молодших класах

НУШ нами було проведено анкетування учнів та педагогів загальноосвітньої школи №29 м. Чернігів та №95 м. Запоріжжя.

Відповіді на запитання анкети було запропоновано учням 4-х класів ЗОШ №29 та №95 та педагогам НУШ, які працюють у цих загальноосвітніх закладах. В анкетуванні взяли участь 56 учнів 4-х класів (27 учнів експериментальної групи та 29 учнів контрольної групи), серед яких 32 дівчинки та 26 хлопців. Було також опитано 16 педагогів, вчителів НУШ зазначених шкіл.

Перший крок у протидії і профілактиці булінгу, це визнання проблеми. Молодші школярі повинні усвідомлювати, що глузування, цькування інших дітей, це не гра, не спосіб завоювання авторитету, це насильство, булінг, який має вкрай негативні наслідки. Тож, перше питання, яке ми намагалися з'ясувати було «Чи знаєте Ви, що таке булінг?». Усі молодші школярі, які прийняли участь у дослідженні намагалися дати відповідь на це запитання, зважаючи на власний досвід, згадували про випадки цькування щодо своїх однокласників або друзів. 80% учнів (45 молодших школярів) відповіли ствердно на це запитання, 20% (11 дітей) зазначили, що «Ні» (див. рис. 2.1.)

Рис. 2.1. Відповіді молодших школярів на запитання анкети «Чи знаєте Ви, що таке булінг?»

31 учень, 55% виділили такі ознаки булінгу як: повторюваність; наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва), спостерігачі; заподіяння психічної та/або фізичної шкоди; приниження, страх, тривога; ізоляції жертви [3]. Власне ці ознаки є головними характеристиками

класичного поняття «булінг».

На питання анкети «Чи були ви самі учасником булінгу (цькування)» 23% (17 учнів) відповіли так, як спостерігач; майже 5% (3 учнів) – так, як жертва; 3% (2 учнів) – так, як агресор. Наголосимо, що ці цифри доволі умовні, оскільки молодшим школярам важко визнати свою провину або ж вони бояться покарання (булери), окрім того багатьом дітям соромно визнати, що вони були жертвами (див. рис. 2.2.)

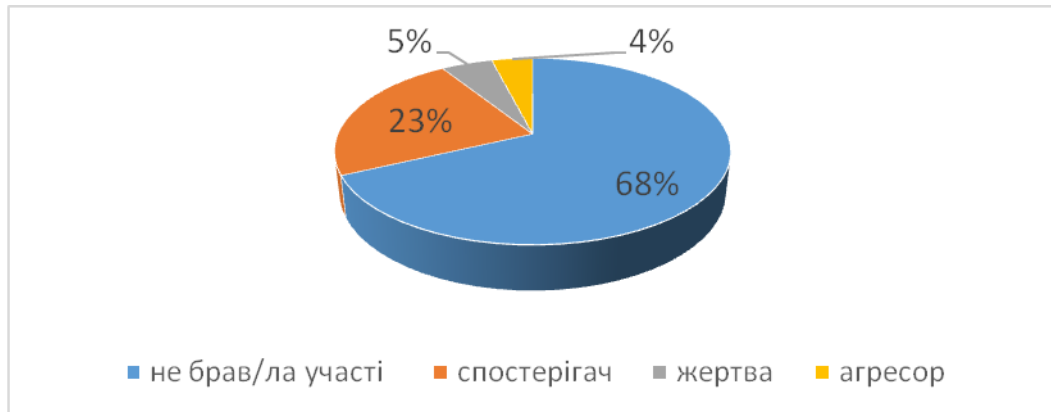

Рис. 2.2. Відповіді молодших школярів на запитання анкети «Чи були Ви самі учасниками булінгу (цькування)»

Діти, які прийняли участь у опитуванні відзначили, що саме найчастіше – 43% (24 учня) зустрічаються цькування, двором або вулицею, позашкільними секціями, в порівнянні зі школою (див. рис. 2.3.).

Доволі часто діти залишаються на одинці зі своєю проблемою. Так, 5% опитаних (3 учнів) нікому не розповідали про те, що були жертвами булінгу. У майбутньому ці діти можуть мати проблеми з самооцінкою, рівнем домагань, відчувати надмірну тривожність, фобії. В деяких випадках вони можуть навіть страждати від ПТСР. Проблем з психічним здоров'ям можуть мати і булери. Так, багато досліджень доводять, що одним із факторів ризику самогубства у підлітковому віці є участь у цькуванні. С. Хинджа та Д. Патчін прийшли до висновку, що не лише агресори та жертви зазнають стрес через булінг, але й свідки також. Таким чином, всі учасники булінгового процесу потребують допомоги дорослих, іноді навіть кваліфікованої психологічної допомоги.

Результати проведеного анкетування свідчать, що 47% (25 учнів) дітей, які прийняли участь у опитуванні «зустрічалися» з проявами булінгу і вдома, 18% (10 учнів) – у дружній компанії, 9% (5 учнів) – у відносинах з вчителями (див. рис. 2.4.)

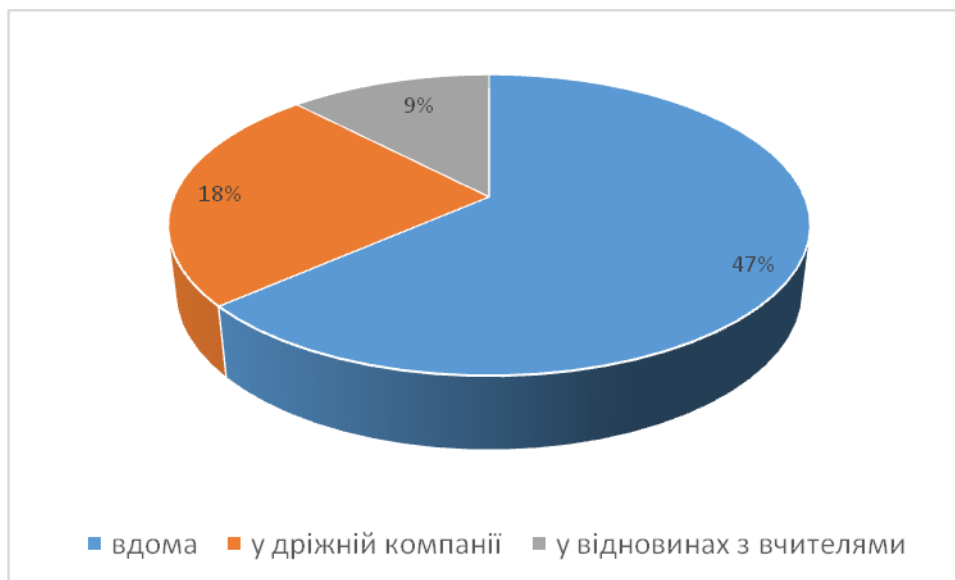

Рис. 2.4. Відповіді молодших школярів на запитання анкети «Чи довелося Вам випробувувати булінг у відносинах з найближчим оточенням?»

Такі цифри свідчать, що багато дітей, які прийняли участь у дослідженні не відчувають емоційної близькості з батьками, а їх батьки використовують неприйнятні методи і засоби виховання, травмуючи власних дітей. Зауважимо, що на цю проблему необхідно звернути особливу увагу батьків, оскільки родина має стати джерелом емоційної підтримки, а довірчі стосунки з батьками є запорука у протидії булінгу. Саме від того, чи зможуть батьки ідентифікувати проблему булінгу на початковому етапі, залежить ефективність її розв'язання, рівень психічного здоров'я їх дитини. Ситуації ж цькування молодших школярів педагогами взагалі неприпустимі.

Серед способів здійснення булінгу педагогами «лідують» образи і глузування (25%), далі йде використання прізвиськ (9%), ігнорування (20%), бойкотування (9%), приховування або знищення майна (8%). Тобто, більшість вчителів використовують психологічну форму булінгу користуючись службовим становищем вони принижують дитячу гідність.

Цікаво, що до вчителів молодші школярі звертаються достатньо рідко. Так, лише 36% (20 учнів) повідомляли вчителів про факти цькування. Більшість молодших школярів зауважило, що вчителі або взагалі не звертають уваги на випадки булінгу – 18% (10 учнів), або покладають вирішення проблеми на самих школярів – 27% (15 учнів).

Молодші школярі, які прийняли участь у дослідженні зазначили, що найчастіше піддаються булінгу ті діти, які слабші, замкнені, не можуть дати задачі – так зазначило 36% опитаних (20 дітей), ті діти, які мають інакшу зовнішність – 25% (14 учнів), дитина з неповної сім'ї, незаможна – 20% (11 дітей), той, хто має свою думку – 11 % (6 дітей).

Найпоширеніша форма булінгу – психологічна. Так зауважило 32% опитаних дітей (18 учнів). Проте, жертвами цькування, як правило, стають фізично слабкі діти. Тобто можна зробити висновок, що фізично розвинуті діти можуть опиратися булерам, застосувавши силу. Тож молодшим школярам варто відвідувати секції, займатися спортом, з метою розвитку їх сили, витривалості і насамперед впевненості в собі.

Більшість опитаних молодших школярів відзначили, що булером найчастіше є однокласник – 55% (31 учень) або ж учень, старший за віком – 25% (14 дітей). Поширеним є і булінг групою – 20% (11 учнів).

Результати дослідження свідчать, що найчастіше хлопчики виступають булерами – 70% (39 учнів).

На запитання анкети «Чи можна уникнути цькування в школі?» 16% (7 учнів) відповіли, що уникнути цькування у школі не можна, в той же час майже 46 % (26 учнів) вважають, що булінгу можна уникнути, якщо на його прояви будуть звертати увагу вчителі та інші дорослі. Решта учнів, 38% (23 учня) вважає, що жертви мають змінити власну поведінку і дати відсіч агресорам, помститися.

Зауважимо, що на думку більшості фахівців, повністю «викорінити» булінг у навчальному закладі неможливо, проте, дуже важливо контролювати цей процес, вчасно виявляти і за потреби карати агресора, навчати жертв

булінгу адаптивній поведінці, опікуватися соціально-психологічним кліматом у дитячих колективах.

Тож реакція на будь-які прояви булінгу у класі має бути своєчасною. Якщо дитина не отримує підтримку від дорослих, то вона буде й далі буде піддаватися цькуванню не маючи змогу дати опір і покарати кривдника. Зокрема, саме учні молодших класів потребують особливої педагогічної підтримки у питаннях булінгу. Це пов'язано не лише з тим, що дитині важко самій покарати кривдника, а й з тим фактом, що саме у цей віковий період формуються подальші моделі поведінки і булерів можливо «перевиховати».

Наступне питання нашої анкети було спрямовано на з'ясування суб'єкта, здатного припинити булінг у загальноосвітньому навчальному закладі. Результати анкетування засвідчили, що більшість учнів вважають, що припинити булінг можуть самі учні – 38% (19 учнів), потім йдуть батьки – 27% (15 дітей), вчителі – 27% (15 учнів) та адміністрація школи 20% (11 учнів) (див. рис. 2.6.).

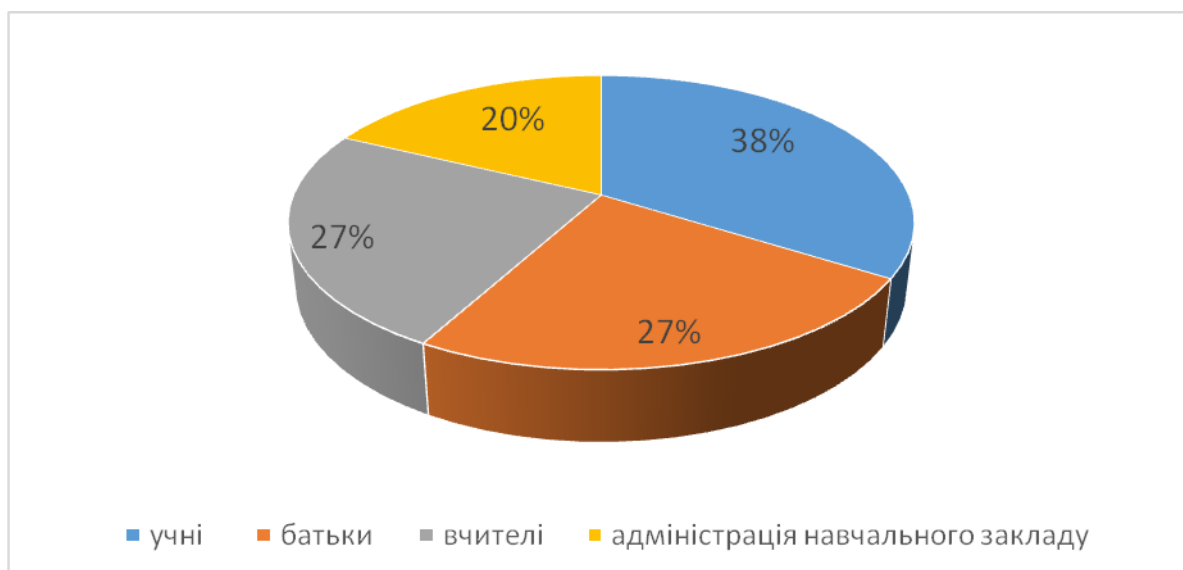

Рис. 2.6. Відповіді молодших школярі на запитання анкети: «Хто може припинити булінг?»

Отримані дані свідчать, що діти усвідомлюють важливість власної адаптивної поведінки, хоча ще і потребують допомоги дорослих у вирішенні

своїх проблем.

Наголосимо, що булінг – це проблема колективу, а не окремих учнів, чи педагогів. Якщо одна людина когось постійно цькує, дратує, а інші її засуджують, не сприймаючи такої поведінки, співчувають і підтримують жертву, то не проблема булінгу, а проблема поведінки окремої агресивної дитини. Якщо ж колектив виявляє байдужість, або ж навпаки «підбурює» таку поведінку, то це власне і є проблема булінгу. Колектив є «хворим». Якщо ж колектив стає на бік жертви, підтримує і захищає її, агресор рано чи пізно змінити свою поведінку.

Важливим аспектом протидії булінгу у освітніх колективах є обізнаність з його проявами педагогічних колективів, постійне проведення інформативних кампаній про його недопущення в навчальних закладах, тож з метою дослідження обізнаності вчителів НУШ зі способами профілактики та протидії булінгу у загальноосвітній школі ми провели опитування педагогів школи №29. Як вже наголошувалось, у опитуванні прийняло участь 16 педагогів молодших класів зазначеного навчального закладу м. Чернігова. З метою проведення опитування нами була використана власна авторська анкета. Опитування було анонімне.

Перше запитання анкети було спрямоване на визначення обізнаності вчителів загалом з поняттям «булінг». 100% опитаних педагогів дали у своїй більшості повне визначення даного негативного поняття. 50% (8 педагогів) зазначили, що булінгові прояви «присутні» у житті класних колективів. Решта, відповідно теж 8 вчителів, зауважили, що у їх класах панує здорова атмосфера без будь-яких проявів насильства. Серед найпоширеніших способів булінгу вчителі виділили: образи (75%), псування речей (63%), ховання речей (56%), фізичне насильство (38%), придумування прізвиськ (56%), ізолювання дітей (25%) (вчителі могли обрати декілька варіантів відповідей).

Причинами булінгової поведінки дітей на думку опитаних педагогів є всездозволеність, яка панує у родині – 31% (так зазначило 5 вчителів),

неможливість покарати кривдника – 37 % (6 педагогів), відсутність системи дієвої психологічної підтримки дітей – 44% (7 педагогів), майнове розшарування у суспільстві – 56% (9 опитаних), копіювання учнями моделей жорстокості, які ретранслюються у ЗМІ і насамперед соціальних мережах – 44% (7 учнів). На дане запитання анкети педагоги мали можливість обрати декілька варіантів відповідей.

Дієвими способами протидії булінгу були названі: проведення інформаційних кампаній – 63% (10 педагогів), негайне реагування на будь-які прояви булінгової поведінки – 56% (9 педагогів), залучення батьків до виховної роботи – 69% (11 учителів), розробка дієвих методів покарання – 38% (6 педагогів), робота зі згуртування учнівського колективу – 75% (12 педагогів); робота з агресивними дітьми психолога закладу – 31% (5 педагогів).

100% опитаних педагогів (16) зазначило, що вони готові працювати з метою подолання будь-яких проявів булінгу у освітньому закладі.

Отже, результати проведеного анкетування свідчать, що педагоги усвідомлюють важливість профілактики та недопущення булінгу у навчальному закладі і готові працювати в цьому напрямку. Потрібно говорити про дану проблему відкрито, засуджувати будь-які прояви насильства в освітньому середовищі. Власне подолання булінгу можливе лише за умови злагодженої батьків, педагогів, адміністрації навчального закладу, громадянського суспільства загалом.

Кожен з цих суб'єктів є відповідальним за конкретний напрямок роботи у протидії булінгу. Батьки мають вчити дітей неприйнятності застосування насильства щодо інших, і за жодних умов не використовувати методи фізичного покарання дітей, оскільки дитина може «перенести» таку форму поведінки в школу або ж навпаки, стати жертвою булінгу, нерозуміючи що будь-які форми насильства є неприйнятними. Роль батьків має полягати у підтримці дитини у будь-якій ситуації. Педагоги ж мають не допускати випадки булінгу, вчасно на них реагувати і не замовчувати, на

рівні з батьками вчити шанувати інших, приймати відмінності. Загалом, все суспільство має засуджувати таку форму поведінки.

У 2019 р. на рівні держави було ініційовано проведення антибулінгової кампанії, у якій взяли участь спортсмени, співаки, актори шляхом участі у відео-роліках, де вони говорили, що «булити не круто». Саме проведення подібного роду заходів є найкращим проявом державної політики щодо захисту дітей від насильства. Важливим кроком у даному напрямі було і схвалення Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у НУШ, в якій серед іншого було закріплено необхідність здійснення таких завдань як: запобігання насильству та булінгу (цькуванню); упровадження в закладах освіти міжнародних програм із протидії проявам насильства та булінгу (цькування) і їх попередження; створення умов для активної участі громадськості у проведенні заходів з навчання учасників освітнього процесу запобігання насильству та булінгу (цькуванню) [24].

В зазначеному контексті відзначимо, що необхідно і більш чітко пропрацювати інструменти захисту жертв-булінгу, заяви про випадки булінгу мають розглядатися не лише органами Національної поліції України, а й незалежними громадськими агенціями. Такі справи мають першочергово розглядатися і в органах судової влади, які мають притягати до відповідальності не лише булерів, а й адміністрацію шкільних закладів, батьків. Працівники поліції мають брати на профілактичний облік всіх дітей, які схильні до проявів агресії.

Узагальнюючи, наголосимо, що вирішення проблеми шкільного булінгу має стати однією з головних проблем системи освіти, оскільки метою сучасної школи є виховання гармонійно розвинутої особистості, а досягнення цієї мети не можливе без вирішення означеної проблеми.

2.2. Система профілактичної роботи з молодшими школярами щодо запобігання булінгу в освітньому середовищі

Система роботи з молодшими школярами щодо превенції будь-яких проявів булінгу – це діяльність щодо його запобігання або збереження на соціальному прийнятному рівні за допомогою усунення або нейтралізації причин, що його провокують [30, с. 72].

Ефективність профілактики булінгу у освітньому просторі залежить від дотримання певних психолого-педагогічних умов. На думку Д. Молчанова, необхідними умовами профілактики булінгу у освітньому просторі НУШ є:

- формування толерантності у всіх учасників освітнього процесу, розвиток їх емоційного інтелекту;
- організація педагогічної взаємодії з батьками учнів;
- постійна робота спрямована на оптимізацію соціально-психологічного клімату у шкільному колективі [23, с. 4].

Н. Лесько зазначені умови доповнює ще необхідністю своєчасного реагування на агресію, а також проведенням систематичної позакласної роботи, навчання дітей навичкам взаємопідтримки, захисту однокласників, відхиленні пропозицій брати участь у цькуванні [18, с. 298].

Фахівці сьогодні наголошують, що класні керівники і психологи повинні вести спеціальні щоденники спостережень за поведінкою учнів, схильних до прояву агресії або насильства [22]. Зокрема, необхідно використовувати традиційні методи, такі як анонімні опитування та анкетування всіх педагогів, учнів та їхніх батьків з метою оцінки та аналізу ситуації з булінгом у школі, класі. Аналіз анкет дозволить з'ясувати, де, коли школярі «зустрічаються» з булінгом і як вони реагують на нього, хто з них зацікавлений, потребує допомоги у боротьбі з цим явищем.

При цьому слід розуміти, що поодинокі акції та заходи не можуть бути ефективними, а також неприпустимо збирати булерів до груп та проводити з ними психологічні тренінги. Це твердження цілком зрозуміле, оскільки

булінг – це не прояви спонтанної поведінки. Булери – це особистості з нарцисичними рисами характеру, вони усвідомлюють наслідки своєї поведінки, проте прагнуть до встановлення влади. З такими дітьми, не працюють загрози виключення зі школи; не ефективні і колективні збори з публічним покаанням, змушування дітей вибачитися, усе це лише сприятиме ескалації цькування. Зазначений феномен вимагає прийняття довгострокових та відповідальних зобов'язань, які мають стати частиною організаційної культури освітньої установи [11, с. 84].

Ключовий момент профілактики буллінгу – формування безпечного середовища, тобто умов, за яких максимально знижено або нівельовано вплив факторів, які провокують насильство [11, с. 85].

У практичній психології не напрацьований єдиний діагностичний інструментарій щодо виявлення жертв буллінгу. Немає і єдиного психологічного портрета жертви буллінгу. Проте, при спостереженні за дітьми-жертвами буллінгу можна виявити певні характерні для них емоційні та поведінкові прояви, на які вчителі мають звертати особливу увагу.

1. Поведінкові особливості:

- відстороненість від дітей та дорослих;
- негативізм при обговоренні теми буллінгу;
- агресивність щодо дітей та педагогів.

Емоційні особливості:

- напруженість і страх при появі однолітків;
- уразливість і водночас дратівливість;
- сум, і нестійкий настрій.

Важливо відзначити, що поєднання декількох діагностичних ознак дозволяє діагностувати ситуацію цькування дитини. Необхідно періодично проводити педагогічні консилиуми класного керівника, вчителів-предметників, які працюють з конкретним класом і медичною сестрою, з метою виявлення, наприклад, як часто така дитина скаржиться на головний біль, болі в животі, погане самопочуття і як це пов'язано з

відвідуванням/пропусками школи.

2. Фізичний стан та поведінка дитини, жертви булінгу:

- у дитини є сліди (синці, порізи, подряпини) або рваний одяг, які не можуть бути пояснені логічно;
- дитина часто перебуває у школі у неохайному одязі, з порваними підручниками або зошитами;
- уникає говорити вголос (відповідати) і справляє враження тривожної і невпевненої у собі;
- дитина має засмучений вигляд, часто плаче;
- має поганий апетит, у неї часто болить живіт, піднімається температура;
- спостерігаються часті зміни настрою, дратівливість.
- вимагає чи краде гроші, щоб виконати вимоги булерів.

3. Відносини з однолітками:

- дитина регулярно піддається глузуванню з боку однолітків;
- дитину часто висміюють у недобррозичливій та образливій манері;
- дитину часто задирають, штовхають, б'ють, а вона не може адекватно захистити себе;
- дитина часто стає учасником сварок, бійок, в яких вона беззахисна і яких намагається уникнути (часто при цьому плаче);
- дитина часто проводить час на самоті і виключена з компанії однолітків;
- у командних іграх діти обирають її серед останніх чи не хочуть бути з нею в одній команді;
- дитина не запитує тему уроку, домашнє завдання у однокласників, якщо не встигла записати;
- дитину не запрошують на свята/вечірки, або вона сама не хоче нікого запрошувати та влаштовувати свято (бо вважає, що ніхто не захоче прийти).

4. Особливі поведінкові прояви жертви-булінгу у навчальній установі:

- у таких дітей інші діти відбирають речі, підручники, особисті речі,

розкидають та ховають їх;

- дитина намагається знаходитися поряд з дорослими;
- у дитини різко чи поступово погіршується шкільна успішність;
- дитина боїться чи не хоче йти до школи;
- тікає із навчального закладу;
- вибирає довгий і незручний шлях до школи та зі школи;
- ніколи не приводить однолітків чи однокласників до себе додому;
- у шкільній установі така немає жодного близького друга.

Якщо будь-яка дитина в класі відповідає декільком перерахованим характеристикам або ж має всі зазначені особливості педагогу необхідно одразу реагувати. По-перше, при встановленні факту чи підозрі на існування ситуації цькування, фахівець (педагог, вихователь, медсестра, психолог та ін.) повинен негайно повідомити про, що сталося адміністрацію (директора, завуча з виховної роботи). Зазначене повідомлення має бути зроблене у письмовій формі. По-друге, адміністрація спільно з психологічною службою закладу має прийняти рішення про невідкладність реагування на виявлений факт агресії. Для визначення ситуації булінгу та його наслідків необхідний збір відповідної інформації та проведення клініко-психологічного обстеження дитини. Збір інформації проводиться за такими напрямками:

- 1) безпосередньо від постраждалої дитини;
- 2) від можливих учасників знущань над жертвою;
- 3) від свідків.

Слід ретельно провести аналіз всієї отриманої інформації. У результаті проведеного аналізу необхідно встановити такі аспекти: факти, що підтверджують наявність булінгу серед однолітків (звернути увагу на ознаки цькування; його тривалість; його характер (фізичний, психологічний, змішаний тощо); основні прояви булінгу – що конкретно відбувається, у яких формах виражалось, хто брав у ньому участь; визначити учасників (ініціаторів та виконавців); мотивація учасників булінгу; свідки та їх ставлення до того, що відбувається; поведінка жертви; динаміка всього, що

відбувається.

Отриману інформацію педагог разом з практичним психологом повинен зіставити з анамнезом життя дітей. В анамнезі життя особливо важливо проаналізувати попередній досвід дітей в контексті булінгової поведінки. При цьому важливо враховувати ймовірність свідомої обмови інших або помилкової інтерпретації міжособистісних відносин самою дитиною, так само як і відмова від обговорення ситуації булінгу жертвою або дисиміляція як самого факту булінгу, так і його наслідків.

Алгоритм протидії булінгу серед молодших школярів базується на таких аспектах:

1. Визнання факту булінгу педагогом.

Ніяких «Олеся ігнорують, він не ладнає з однокласниками». Коли дитину навмисно доводять до сліз, узгоджено і систематично дразнять, коли відбирають, ховають, псують її речі, її штовхають, б'ють, обзивають, підкреслено ігнорують – це називається булінг, насильство [2].

Допоки педагог не назве це все відповідним терміном, усі будуть вдавати, що нічого особливого не відбувається.

2. Явище має бути відповідно оцінене.

Педагог має наголосити, що люди можуть бути дуже різними, вони можуть подобатися один одному більше чи менше, але це не привід цькувати і ображати один одного. Потрібно навчитися співпрацювати разом. Можна навести приклади, що нам може здаватися неправильним в інших людях: національність, реакції, захоплення тощо. Проговорити, к одна і та сама якість по-різному оцінюється у різних групах. Педагог має не читати нотації, а викликати дітей на діалог [33, с. 10].

3. Булінг має бути визначений як проблема групи.

Коли на дитину «наїжджають», вона починає захищатися. У цей момент не важливо, чи має вона рацію, головне – виправдатися. Особливо діти-булери з нарцисичним синдромом, абсолютно неспроможні переносити сором і провину. І вони будуть «битися», як гладіатори, за свою роль

«невинуватого». Тобто назвавши їх поведінку булінгом, педагог може почути: «А чого він? А ми нічого... а це не я» тощо. Зрозуміло, що користі від такого обговорення мало. Педагогу не варто сперечатися про факти, з'ясовувати, що саме ця дитина. Булінг має бути визнаний хворобою цілої групи. Педагог може сказати: «...є хвороби, які вражають не людей, а групи, класи. Ось якщо людина не миє руки, вона може підхопити інфекцію та захворіти. А якщо клас не стежить за чистотою відносин він теж може захворіти – насильством. Це дуже сумно, це всім шкідливо та погано. І давайте разом терміново лікуватись, щоб у нас був здоровий, дружний колектив».

4. Активізувати моральні цінності дітей та сприяти формування правильного виробу у дітей. Результат не буде надійним, якщо діти просто будуть виконувати формальні вимоги вчителя прогнуться під формальні вимоги вчителя. Завдання педагога – вивести їх зі «зграйного» азарту в усвідомлену позицію, включити моральну оцінку того, що відбувається. Можна запропонувати дітям оцінити, який їх особистий внесок у хворобу класу під назвою «булінг».

Наприклад, 1 бал – це «я ніколи в цьому не беру участь», 2 бали - «я іноді це роблю, але потім шкодую», 3 бали – «цькував і буду, бо це цікаво, це здорово». Нехай усі одночасно покажуть на пальцях – скільки балів вони поставили б собі? Зауважимо, що якщо це не підлітки, «трійок» не буде, навіть у найвідчайдушніших агресорів. Проте в жодному разі не можна намагатися викрити булера – молодшого школяра, висловлюваннями на зразок: «Ні, насправді ти булер». Навпаки, треба сказати: «Як я радий, у мене від серця відлягло. Ніхто з вас не вважає, що булити – це добре та правильно. Навіть ті, хто це робив, потім шкодували. Це чудово, значить, нам неважко вилікувати свій клас». Так моральна оцінка цькування стає не зовнішньою, нав'язаною дорослим, а її дають самі діти.

5. Сформулювати позитивні правила взаємодії класного колективу.

Визначені разом з дітьми правила здорової взаємодії варто записати і

постійно їх дотримуватися.

6. Моніторинг та підтримка позитивних змін.

Це дуже важливо. Дуже важливо, щоб педагог, який взявся вирішити ситуацію, не лишав групу. Він повинен регулярно запитувати, як справи, що вдається, що ні і чим допомогти. Можна зробити «лічильник цькування», який-небудь посуд чи дошку, куди кожен, кому сьогодні дісталось чи хтось, що бачив щось, що було схоже на насильство, може покласти камінчик або встромити кнопку. За кількістю камінців визначається чи хороший сьогодні був день, чи краще цього тижня, чим на минулого тощо.

Можна ставити вистави, писати казки або робити колажі про «хроніку одужання», зробити «графік температури» тощо.

7. Гармонізувати ієрархію.

Педагог має подумати і про популярність дітей. Проте, щоб кожна дитина мала визнання у чомусь своєму. Свята, конкурси, огляди талантів, походи, експедиції, командні ігри – арсенал надзвичайно багатий. Чим довше буде існувати клас у незмінному складі, тим важливіший цей етап. Головна ознака гармонійної групової ієрархії – відсутність жорстко закріплених ролей «альфа», «бет» та «омег», гнучке перетікання ролей: у певній ситуації лідером стає одна дитина, у іншій – інша. Один молодший школяр найкраще малює, інший рахує, третій забиває голи, четвертий вигадує ігри. Чим більше різноманітної та осмисленої діяльності, тим здоровіша група [36].

На нашу думку, зазначений алгоритм протидії булінгової поведінки у середовищі молодших школярів можна доповнити рекомендаціями С.Л. Семенової. На думку науковця, система профілактики булінгу має спиратися на сім наступних заходів:

- проведення розмов з учнями на зазначену тематику (індивідуальні бесіди чи групові). Бесіди повинні бути підготовлені і проведені «значимими», впливовими вчителями;
- наставництво. Під час навчання у школі у дітей відбувається зміна

авторитетів. Рівняння на дорослу людину змінюється орієнтацією на ровесника, на його думки та ідеї. Через це значущому дорослому необхідно впливати на конкретного молодшого школяра, при цьому важливо говорити про проблему в загалом, а не про особистості;

- комплексну профілактику, що має включати діагностику, інтерпретацію отриманих даних, формулювання висновків, розробку та проведення тренінгів, спрямованих на профілактику булінгу щодо дітей;

- звернення до шкільного психолога за допомогою, у випадках коли педагог розуміє, що не може впоратися з проблемою [30, с. 72].

Ю. Градова зауважує, що ефективна система профілактики булінгу ґрунтується на:

- систематичних анонімних опитуваннях учнів про будь-які форми цькування, зневажання та нехтування;

- проведення класних, шкільних та батьківських зборів, присвячених даній проблематиці;

- посилення уваги вчителів до поведінки дітей [13, с. 224].

Необхідними організаційними та соціально-педагогічними умовами профілактики булінгу в освітньому процесі на думку дослідниці є:

- систематична та адресна навчально-виховна робота з урахуванням індивідуальних (психологічних та фізичних) особливостей учнів;

- виявлення причин виникнення булінгу та усунення факторів, що негативно впливають на соціалізацію молодших школярів;

- визначення методів навчання, які б відповідали індивідуальним особливостям школярів;

- створення у колективі сприятливо го психолого-педагогічного клімату та атмосфери доброзичливості, взаєморозуміння;

- проведення профілактичних бесід, класного керівника на теми запобігання булінгу у середовищі молодших школярів;

- організація тренінгів, ігор, що допомагають дітям справлятися з агресією та розвивають їх комунікативні навички, вміння працювати в

команді [13, с. 224].

Ю. Студенко відзначає, що доцільно проводити роботу з молодшими школярами регулярно, залучаючи до участі батьків, оскільки саме вони можуть допомогти дітям усвідомити згубність агресивної поведінки, мотивувати їх до змін, сприяти згуртуванню дитячого колективу [38, с. 44].

Таким чином, успішність профілактики булінгу у молодших школярів НУШ потребує складноорганізованого, поетапного вирішення даної проблеми за рахунок організації взаємодії дорослих учасників освітнього процесу та учнів, що дозволяє подолати стереотипи мислення та поведінки, забезпечити створення безпечного та комфортного освітнього простору.

2.3. Удосконалення заходів протидії булінгу в початкових класах

Результати проведеного анкетування щодо поширеності явища булінгу у НУШ засвідчили, що нажаль, більшість молодших школярів обізнані або нажаль зустрічалися з цим явищем. Тож з метою удосконалення заходів протидії булінгу у початкових класах нами було розроблено авторський тренінг «Емоційний інтелект» для всіх молодших школярів, учнів 4-х класів ЗОШ №29 Чернігова та №95 Запоріжжя. Зазначений тренінг складається із двох занять тривалість по 1,5-2 години кожне.

Мета: сприяти розвитку у дітей емоційного інтелекту, не прийняття булінгу як способу поведінки, виховання почуття емпатії та переживання до дитини, яка зазнає проявів насильства; розвивати вміння керувати власною поведінкою.

Обладнання: фліпчарт, маркери, аркуші А3 або А2, набори кольорових олівців, мультимедійна дошка, ноутбук, роздавальний матеріал.

Заняття №1

1. Знайомство по-новому.

1. Вправа «Щось смачненьке»

Мета: створення дружньої, робочої атмосфери; діагностика дитячих стосунків.

Тривалість: 8-10 хв.

Хід проведення: Тренер пропонує молодшим школярам хаотично побігати по аудиторії і поговорити з якомога більшою кількістю однокласників про те, що б такого смачненького хотів би з'їсти однокласник, якщо той, з ким ведеться запросить його у гості. Умова – при діалозі необхідно обов'язково триматися за руки.

Коментар: дана вправа є своєрідною варіацією «соціометрії» оскільки дозволить виявити як «лідерів», так і «аутсайдерів» дитячого колективу. Отримані знання тренеру необхідно використати у подальшій роботі з класом.

2. Вправа «Впізнай емоцію».

Мета: навчити дітей «впізнавати» емоції, сприяти розвитку їх емоційного інтелекту, емоційної чутливості.

Тривалість: 10-15 хв.

Хід проведення: Для проведення вправи тренер готує 10 карток із зображенням людей, які мають різні емоції (інтерес, радість, подив, гнів, горе, відраза, презирство, страх, сором, провина). Варто також підготувати опис цих емоцій. Молодшим школярам показують зображення і просять визначити, яку емоцію випробовує людина. Якщо вони правильно ідентифікують емоцію, тренер разом з учнями записує її на дошці і визначає її головні прояви («маркери»). Наприклад, радість – це задоволення, впевненість в собі, енергійність. Радість сприяє встановленню дружніх контактів, досягненню успіху у будь-якій діяльності.

Такі описи тренер і діти формують для кожної із базових 10 емоцій. Якщо є час, діти можуть розказати, у яких ситуаціях вони відчували такі емоції.

Вправа «Я чую»

Мета: навчити дітей розділяти факти, емоції та мету будь-яких

висловлювань.

Тривалість: 15 хв.

Хід проведення: Тренер говорить дітям, що зараз розповість історію з власного життя і ділить молодших школярів на три групи. Перша група має записувати лише факти, які почує у цій історії; друга – емоції героїв, третя – має визначити мету історії.

Після розповіді тренер з дітьми обговорює результати і робить висновок, що важливо розділяти емоції та факти, причини та мету подій, будь-яких історій.

Вправа «Моя емоція»

Тривалість: 8 хв.

Хід проведення: Дітям пропонується намалювати, протанцювати, проспівати ту емоцію (на вибір), яку вони відчують зараз. Інші діти мають її ідентифікувати.

Після проведення вправи молодшим школярам можна подарувати стікери емоцій у вигляді смайликів, які вони можуть наклеювати у своєрідні «емоційні блокноти». Ця вправа може сприяти розширенню емоційного досвіду дітей, а отже сприяє розвитку їх емоційного інтелекту.

II. Основна частина.

1. Вправа «Мій вчорашній день»

Мета: навчити учнів аналізувати власний емоційний стан.

Тривалість: 10-15 хв.

Хід проведення: Тренер просить дітей згадати свій вчорашній день якомога детальніше і визначити, які емоції вони відчували. Для проведення цієї вправи дітям дається аркуш паперу, на якому намальована пряма лінія (це проміжок часу з ранку до вечора) і роздаються кольорові олівці. Дітей просять символами познати, що вони робили протягом дня і потім кольором позначили кожну емоцію, яку вони відчували.

Кожний дитячий малюнок обговорюється. Зокрема, тренер має наголосити, що одна і та ж подія, заняття, може викликати різні емоції.

Коментар: При проведенні даної вправи дуже важлива готовність дітей ділитися власними думками, тож тренер має створити атмосферу доброзичливості та прийняття кожного в класі.

Для заохочення відвертості молодших школярів, тренер має першим показати власний малюнок і описати власні емоції.

2. Вправа «Заземлення»

Мета: емоційна розрядка, створення образу безпечного місця.

Тривалість: 5 хв.

Хід проведення: Тренер пропонує дітям сісти в коло і покласти руки на коліна, заплющити очі і подумати про найщасливіший день свого життя (це може бути день народження, подорож, отримання призу, грамоти тощо). Дітям пропонується згадати все в деталях, події, запахи, емоції, всіх учасників.

Через 40 сек. тренер пропонує дітям розплющити очі і запам'ятати свій стан, «викликати» його, коли сумно або відчуваєш гнів, коли страшно або тривожно.

3. Вправа «Просте завдання»

Тривалість: 15 хв.

Мета: навчити дітей доводити навіть прості справи до кінця.

Хід виконання: Охочий учень виходить до групи учнів і тренер його запитує: «Як ти думаєш, чи важко тримати в руках просту картонну коробку?». Після відповіді «Ні», дитину просять витягнути руку і на долоню ставлять просту картонну коробку. Учень має тримати її на витягнутій руці якомога довше, не менше 10 хв. Після того, як дитині стає важко тримати коробку, виконання вправи припиняють.

Питання для обговорення: Чи розумієте Ви як важливо виконувати найпростіші завдання?».

Висновки: Чим довше ми відкладаємо завдання або ж просто думаємо про нього, тим важче воно нам здається.

4. Вправа «Поділи на етапи»

Мета: навчити дітей визначати пріоритети, ставити собі цілі і їх досягати

Тривалість: 10 хв.

Хід виконання вправи: Тренер пропонує обрати якесь важливе завдання для групи, наприклад, посадити пікнік, спланувати свій виступ на шкільному святі тощо. Молодші школярі мають поділити це амбітне завдання на етапи і визначити прості кроки для досягнення мети.

Питання для обговорення: Чи стало завдання виглядати простішим? Чому?

Висновки: Ми маємо не витратити наш час на цькування та образи інших, ображаючи інших, ми не просто завдаємо їм болю і страждань, ми знищуємо своє майбутнє, ми крадемо свій час. Час – це наш ресурс, за допомогою якого ми можемо стати ким завгодно і ми можемо досягти всього, чого ми хочемо».

III. Завершення

1. Дихальна вправа: «Я»

Мета: навчити дітей контролювати свій емоційний стан.

Тривалість: 5 хв.

Хід проведення: Тренер просить молодших школярів закрити очі і зробити глибокий вдих.

- подумки сказати «Я – лев» і видихнути як цар звірів;
- сказати «Я – птах» і видихнути як птах, що літає у небокраї;
- сказати «Я – камінь» і видихати, видихати;
- сказати «Я – квітка» і легесенько видихнути як тендітна квітка;
- сказати «Я» і видихнути все погане і всі негаразди.

2. Ритуал прощання.

Мета: емоційна розрядка.

Тривалість: 3 хв.

Хід проведення: Діти стають у коло і по черзі справа на ліво щиро дякують один одному за будь-що. Перший починає тренер, він каже дитині

справа, наприклад: «Дякую тобі, за твою чарівну усмішку».

Заняття №2

I. Вступ

1. Вправа «Привіт»

Мета: створення сприятливої позитивної атмосфери у групі.

Тривалість: 4 хв.

Хід проведення: Тренер пропонує дітям назвати своє ім'я та закінчити вислів: «Я є подарунком, тому що...»

2. Вправа «Малюємо себе».

Мета: усвідомлення себе як індивідуальності

Тривалість: 10-15 хв.

Хід проведення: Тренер пропонує дітям кольоровими олівцями намалювати себе. Після того, як всі намалювали, з молодшими школярами обговорюються деталі малюнків, що подобається авторам і що не подобається».

II. Основна частина

1. Вправа «Покажи тварину, предмет, емоцію»

Мета: сприяти розвитку емоційного інтелекту дітей.

Тривалість: 5 хв.

Хід проведення: Тренер пропонує дітям під музику зобразити:

- лева, який зараз нападе на жертву; лева, який злякався; лева на полюванні; лева, який відпочиває на сонечку;

- яструба у гнізді; яструба, який парить у небі; яструба який полює на мишу;

- зобразити різні предмети: стіл, праску, холодильник;

- зобразити різні явища природи: хмаринку, дощ (сильну зливу, лагідний весняний дощик);

- різні емоції: гнів, радість, страх, образу.

Зображуючи різні предмети, травин діти мають використовувати не

тільки міміку, а й жести, пластику, рухи тощо.

2. Вправа «Вгадай емоцію»

Мета: сприяти розвитку емпатії

Тривалість: 10-15 хв.

Хід проведення: Перед проведенням вправи, тренер готує завчасно маленькі аркуші паперу, де написані назви емоцій, які діти мають відтворити.

Спочатку обирається ведучий, він виходить із аудиторії. У цей час тренер пропонує учням обрати будь-який аркуш з емоцією, яку в подальшому

потрібно зобразити жестами і мімікою, але без слів. Ведучий після повернення до аудиторії, має вгадати емоції, які зображують інші учасники тренінгу. Та дитина, чию емоцію не вгадали стає ведучою.

Питання для обговорення: Чи важко було вгадати емоцію? Які емоції було важко визначити? Наскільки різняться уявлення про одну емоцію?

3. Вправа «Що трапилося?».

Мета: навчити дітей розуміти стан іншої людини

Тривалість: 5-10 хв.

Хід проведення: Тренер демонструє дітям різні картинки з мультфільмів, де герої переживають різні емоції. Діти мають визначити, що ці емоції викликало.

Запитання:

- Яку емоцію переживає персонаж?
- Як Ви думаєте, що викликало цю емоцію?

4. Вправа «Вчинок»

Мета: вчити молодших школярів бути спостережливими, уважними та піклуватись про інших.

Тривалість: 10 хв.

Хід проведення: Для проведення вправи тренер заздалегідь готує декілька сюжетних зображень конфлікту. Наприклад:

- всі діти працюють на уроці, а одна дитина їсть;

- діти всі граються разом, а одна сидить сама у куточку;
- одна дитина плаче, а всі навколо сміються.

Діти мають описати подію, яка зображена на малюнку і запропонувати свій вихід із ситуації.

5. Вправа «Історія нашого класу».

Мета: сприяти згуртуванню дітей, формуванню сприятливої соціально-психологічної атмосфери.

Тривалість: 10 хв.

Хід проведення: На великому ватмані учасники малюють найбільш важливі події в житті класу. Потім разом з тренером аналізують життя класу і намагаються визначити поворотні моменти.

6. Вправа «Метод побудови консенсусу»

Мета: навчити дітей приймати спільні рішення.

Тривалість: 10 хв.

Хід проведення: Тренер пропонує проблемне завдання для групи. Діти методом «мозкового штурму» пропонують способи його вирішення. Обирається той варіант, який є найоптимальнішим і найпоширенішим у відповідях дітей.

Наприкінці ведеться обговорення отриманих відповідей і робиться акцент на груповому прийнятті рішень і груповій відповідальності.

III Завершення.

Тренер: Наше заняття підійшло до кінця. Дякую вам за плідну роботу. Ви – молодці. Поаплодуємо собі, а потім всім нам.

Таким чином, запропонований нами тренінг сприяв розвитку емоційного інтелекту у молодших школярів, формуванню адекватних поведінкових патернів, а отже сприяв подоланню булінгових проявів у дитячій поведінці.

В контексті превенції булінгу у ЗЗСО нами було проведено і семінари-тренінги для педагогів школи №29 і №95 (див. Додаток 2), метою яких стало підвищення рівня обізнаності освітян з означеної проблеми, визначення

стратегій подолання та превенції булінгу у початковій школі.

Окрім того, для четверокласників школи №29 і №95 були проведені «Тренінги командної взаємодії» (див. Додаток 3), метою яких стало згуртування класних колективів, сприяння формуванню сприятливої соціально-психологічної атмосфери у класних колективах.

Розроблені нами заходи були проведені протягом вересня-жовтня 2022 року на базі ЗЗСО №29 і №95, після ж реалізації зазначеної програми нами було проведено констатувальний експеримент, метою якого стало визначення ефективності розробленої авторської програми протидії булінгу у ЗЗСО.

Висновки до розділу 2

Узагальнення даних наукової літератури свідчить, що профілактика булінгу є одним з найголовніших завдань системи виховної роботи у закладах загальної середньої освіти. Результати проведеного анкетування молодших школярів засвідчили, що понад 80% учнів обізнані з цим негативним явищем і виділяють такі його домінуючі ознаки як: повторюваність; наявність сторін; заподіяння психічної та/або фізичної шкоди жертві; приниження, страх, тривога; ізоляція.

Жертвами булінгу є найчастіше слабші, інтровертовані діти, діти з неповних родин, молодші школярі, сім'ї, яких перебувають у складних життєвих обставинах. На думку більшості опитаних молодших школярів уникнути булінгу можна за умови уваги до цього явища педагогів.

Опитування педагогів НУШ свідчить, що педагоги усвідомлюють важливість профілактики та недопущення булінгу у навчальному закладі та постійно працюють в цьому напрямку.

Отже, ефективність профілактики булінгу у освітньому просторі закладу залежить від дотримання певних психолого-педагогічних умов, а саме формування толерантності у всіх учасників освітнього процесу, розвиток їх емоційного інтелекту; організації педагогічної взаємодії з батьками учнів; проведення роботи з оптимізації соціально-психологічного клімату у шкільному колективі. Важливим фактором є також своєчасне виявлення жертв булінгу, на основі певних поведінкових ознак, їх фізичного стану, відносин з однолітками.

Варто відмітити, що важливим є впровадження шкільних антибулінгових кампаній, навчання дітей способів самозахисту, робота зі шкільними колективами, проведення тренінгової роботи тощо.

З метою профілактики булінгу у ЗЗСО було розроблено та проведено систему тренінгів, метою яких стало сприяння розвитку у молодших школярів емоційного інтелекту, не прийняття булінгу як способу поведінки,

виховання почуття емпатії та переживання до дитини, яка зазнає проявів насильства; розвиток вміння керувати власною поведінкою у молодших школярів тощо.

Для проведення тренінгів було використано такі методи як групова дискусія; методи, спрямовані на розвиток соціальної комунікації, інтеракції та перцепції; методи тілесної терапії, психогімнастичні вправи.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження дають підстави для таких висновків:

1. У результаті теоретико-методологічного аналізу було встановлено, що у широкому розумінні булінг визначається як специфічна форма соціальної взаємодії агресивного характеру, при якій сильніша (авторитетніша) особистість (або група осіб) систематично і цілеспрямовано цькує, залякує іншу (слабшу, аутсайдера). У науковому дискурсі виділяють такі ознаки булінгу як: прояв насильницьких, агресивних дій; процесуальність; спрямованість на людину, яка здатна себе захистити; усвідомленість.

Узагальнення даних наукової літератури дало змогу уточнити поняття шкільного булінгу, як довготривалого фізичного чи психологічного насильства, здійснюване однією дитиною або групою та спрямованого проти іншої, яка не може себе захистити в даній ситуації, з метою завдати їй болю, прагнення налякати, піддати тривалій напрузі.

Варто зазначити, що шкільний булінг прийнято поділяти на вербальне цькування; ізоляцію особистості від групи; фізичне цькування; поширення брехні, наклепів, чуток; відбирання грошей або інших речей та пошкодження приватної власності; загроза або примушування іншої особистості до неприємних їй дій; расовий булінг; кібербулінг тощо. Тобто, головною рисою шкільного булінгу є емоційне приниження та намір завдати шкоду, що руйнує зсередини шкільний колектив, порушує баланс сил і гармонійний соціально-психологічний клімат у колективі, може мати тяжкі психологічні, фізичні, соціальні наслідки як для жертви, так і для булера.

Деструктивний характер булінгу зумовлюється низкою причин: його прихованим характером, наявністю в українському суспільстві міфів про віктимність жертви, використання його для своєрідного виховного впливу на

дітей. Окрім того, доволі часто булінг є лише однією із складових різних форм протиправної, делінквентної поведінки.

Аналіз наукової літератури свідчить, що найпоширенішими причинами шкільного булінгу є: хибне уявлення у учнів про припустимість такої поведінки; заохочення булінгової поведінки батьками, які вбачають у ній прояви дорослості та лідерських якостей дітей; бажання стати авторитетним у середовищі однолітків; демонстративні риси особистості; прагнення привернути увагу значущих дорослих; нудьга; наявність великої кількості вільного часу; своєрідна «компенсація» за невдачі у навчальному процесі або позакласному житті; тиск батьків; бажання помститися; особисті чинники (емоційна нестабільність, холеричний тип темпераменту, імпульсивність та невірноваженість характеру, брак емпатійності, егоїзм, переважання зовнішнього локус контролю).

2. Досліджено поширеність булінгу та особливості булінгу серед молодших школярів у НУШ. Розкрито зміст та основні причини виникнення шкільного насильства в дітей молодшого шкільного віку.

Проведене емпіричне дослідження поширеності булінгу у загальноосвітніх закладах засвідчило, що понад 80% учнів обізнані з цим негативним явищем і виділяють такі його домінуючі ознаки як: повторюваність; наявність сторін; заподіяння психічної та/або фізичної шкоди жертві; приниження, страх, тривога; ізоляція. Жертвами булінгу є найчастіше слабші, інтровертовані діти, діти з неповних родин, молодші школярі, сім'ї, яких перебувають у складних життєвих обставинах. На думку більшості опитаних молодших школярів уникнути булінгу можна за умови уваги до цього явища педагогів та адміністрації, навчання дітей адаптивним способам поведінки.

Опитування педагогів загальноосвітніх навчальних закладів продемонструвало, що фахівці усвідомлюють важливість профілактики та превенції булінгу в освітньому процесі школи.

3. Розроблено та обгрунтовано програму, що спрямована на

запобігання та протидію булінгу в освітньому середовищі молодших школярів.

Подолання проблеми булінгу у загальноосвітньому можливе, насамперед, через визнання її наявності, подолання уявлення про неї як не важливу та несуттєву, усвідомлення необхідності її вирішення через профілактику причин булінгу в шкільному середовищі.

Важливою є і превентивна робота у класних колективах, роз'яснення дітям про неприпустимість такої поведінки і механізми покарання. Дієвим методом превенції такої форми поведінки може стати розробка і впровадження в освітній процес спеціальних навчальних програм, спрямованих на навчання школярів адаптивним способом поведінки, ефективним засобом комунікативної взаємодії, зниження рівня тривожності, додаткова профілактична робота з учнями, які схильні до виявів агресії.

У цьому контексті було розроблено програму профілактики булінгу, що включала систему тренінгових занять («Профілактики явища булінгу в учнівському середовищі», «Технологія командної взаємодії молодших школярів») для учнів початкової школи, метою яких стало розвиток емоційного інтелекту дітей та навичок конструктивної взаємодії, спрямованих на превенцію булінгу у середовищі учнів закладів загальної середньої освіти; розроблення психодіагностичного інструментарію, спрямованого на виявлення проявів шкільного насильства в учнів початкових класів; розробці тренінгів для учителів ЗЗСО

Перспективи подальшого дослідження профілактики булінгу у загальноосвітніх закладах полягають у поглибленому вивченні динаміки його розвитку з метою превенції та визначенні дієвих механізмів його попередження на кожному етапі формування шкільного колективу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексєєнко Т. Явища мобінгу й булінгу у взаєминах особистості та колективу. *Управління освітою*. 2019. № 4. С. 46-53.
2. Альохін М. Антибулінгові практики в школі: соціально-педагогічний контекст. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2019. № 1-2. С. 85-91. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/> (дата звернення 10.02.2022)
3. Андросюк В. Г. Проблема булінгу в сучасному юридико-психологічному просторі України. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 216-220.
4. Барліт Л. К. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. *Горизонти освіти*. 2012. №2. С. 44-46.
5. Беженар Г. Булінг : підліткове насильство в школі. *Школа*. 2012. № 2(74). С. 75-79.
6. Булінг – ми всі можемо допомогти це зупинити : навч. посібник. Весна, 2013. С. 3. URL: <http://www.edu.gov.on.ca/eng/multi/ukrainian/bullyinguk.pdf>. (дата звернення 15.05.2022)
7. Булінг та кібербулінг у підлітковому середовищі. URL: https://www.unicef.org/ukraine/sites/unicef.org.ukraine/files/2020-02/bullying_3.pdf (дата звернення 20.04.2022)
8. В Японії штучний інтелект використовуватимуть для боротьби з булінгом в інтернеті. ZN.ua : [сайт]. URL: <https://zn.ua/ukr/TECHNOLOGIES/v-japoniji-shtuchnij-intelekt-vikoristovuvatimut-dlja-borotbi-z-bullinh-v-interneti.html> (дата звернення 10.06.2022)
9. Воронцова Т. В. Вчимося жити разом. Київ: Алатон, 2017. 53 с.
10. Гончаров В.В. Жорстока поведінка в підлітковому середовищі. *Соціальний педагог*. 2009. № 11. С. 59-61.

11. Градова Ю. В., Артамонова М. Г. Конституційно-правові засади протидії булінгу в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2020. Вип. 29. С. 84-92.
12. Градова Ю.В. Булінг в Україні: проблема очима дитини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип 4. С. 41-45.
13. Градова Ю.В. Психологічне насильство як одна з форм булінгу учасників освітнього процесу. International scientific and practical conference «Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends»: conference proceedings, October 30-31, 2020. Lublin: Izdewniciba «Baltija Publishing», 2020. 392 pages. P.222-225.
14. Де Моз. Психоистория : монографія. Ростов-на-Дону: Феникс. 2009. 420 с.
15. Кодекс України про адміністративні правопорушення. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення 17.07.2022)
16. Кон И. С. Что такое буллинг и как с ним бороться? *Семья и школа*. 2006. № 11. С.15-17.
17. Король А. Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1-2 (13). С. 84-93.
18. Лесько Н. В. Адміністративно-правове забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері захисту дітей від насильства та інших протиправних дій: дис. ... докт. юр. наук: 12.00.07. Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2019. 489 с.
19. Максьом К.В. Соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту підлітків як чинник запобігання шкільному булінгу: дис. на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2020. 228 с.
20. Мандзюк Д. Булінг. *Країна*. 2018. № 42. С. 28-29.
21. Маряновська В. В. Булінг: вітчизняний та закордонний досвід.

- Обзор экономики и менеджмента транспорта*. 2019. Вип. 2 (18). С. 147-154.
22. Миськевич Т. Регулювання проблеми булінгу на законодавчому рівні: перші кроки України та світовий досвід. *Громадська думка про правотворення*. 2019. № 1 (166). С. 1822. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/dumka/2019/1.pdf> (дата звернення 12.08.2022)
23. Моїсеєва Т. Зламаний інстинкт . *Урядовий кур'єр*. 2017. 7 верес. (№ 166). С. 4.
24. Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі: Схвалено Указом Президента України № 195/2020 від 25 травня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020#Text> (дата звернення 12.08.2022).
25. Пономаренко О. Д. «Терпіти не можна діяти» – де ставимо кому? Знов про цькування. *Педагогічна майстерня*. 2016. № 11. С. 42-43.
26. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18.12.2018 № 2657-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text> (дата звернення: 12.05.2022).
27. Про освіту : Закон України № 2145-VIII від 5 вересня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення 21.02.2021)
28. Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі : методичні рекомендації / О.Ю. Дроздов, Живолуп, О.В. Ніжинська, ЯВ. Сухенко ; за ред. Сухенко. Полтава : ПОШПО, 2011. 80 с.
29. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід: методичний посібник / Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. Київ: ТОВ Агентство «Україна», 2019. 132 с.
30. Савельєв Ю.Б. Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі? *Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Наукові записки НаУКМА*. 2009. Т. 97. С. 71-75
31. Слесь Г. Насильство серед учнів. Як його уникнути чи як йому

протидіяти? *Педагогічна майстерня*. 2019. № 2. С. 30-35.

32. Смит П. Обследование характера и степени издевательств в младших и средних школах. *Образовательные исследования*. 1993. № 35. С. 3-25.

33. Сорока В. Булінг – це міні-теракт. *Освіта України*. 2018. 6 серп. (№ 30). С. 10-11.

34. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період: метод. рек. / Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська, О.В. Залеська та ін. Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна». 2014 с. 34 с.

35. Спіраль булінгу. 2019. URL: <http://psychologia.edu.ua/azbuka-bullinga/pages/spiral-bullinga.html> (дата звернення 02.08.2022)

36. Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу. 2017. С. 14–17. URL: <http://Doslidzhennya-buling/pdf>. (дата звернення 01.08.2022)

37. Суденко Ю.А. Актуальні юридико-психологічні проблеми протидії шкільному булінгу. *Юридична психологія*. 2019. № 2 (25). С. 54-60.

38. Суденко Ю.А. Превенція булінгу в освітньому середовищі. *Юридична психологія*. 2020. № 2 (27). С. 41-47.

39. У Новій Зеландії тролінг в інтернеті визнано кримінальним злочином. Острів знань : URL: <http://novyny.ostriv.in.ua/publication/code-6949443A73A8D/list-21F3EE36B27> (дата звернення: 12.05.2022).

40. Цькування в школі: вихід є завжди. URL: <https://osvita.ua/school/64220/> (дата звернення 03.08.2022)

41. Arora C. M.J., Thompson D. A. Defining bullying for a secondary school, *Education and Child Psychology* 4(4), 1987. P. 110-120.

42. Besag V.E. *Bullies and Victims in Schools*. Britain : Open University Press, 1989. 218 p.

43. Bully Police USA. URL: <http://www.bullypolice.org/> (дата звернення 20.04.2022)

44. Cluver L., Bowes L., Gardner F. Risk and protective factors for bullying victimization among AIDS-affected and vulnerable children in South Africa // *Child Abuse and Neglect*. 2010. 34. P. 793-803.
45. Cook C.R., Williams K.R., Guerra N.G., Kim T.E., Sadek S. Predictors of bullying and victimization in childhood and adolescence: A meta-analytic investigation // *School Psychology Quarterly*. 2010. 25. P. 65-83.
46. Dawkins J.L. Bullying, physical disability, and the pediatric patient // *Developmental Medicine and Child Neurology*. 1996. 38. P. 603-612.
47. Freud S. *The Origins of Psycho-Analysis*. New York: Basic Books, 2001. P. 170-171.
48. Garofalo R., Wolf R.C., Kessel S., Palfey S.J., DuRant R.H. The association between health risk behaviors and sexual orientation among a school-based sample of adolescents // *Pediatrics*. 1998. 101. P. 895-902.
49. Hawkins D.L., Pepler D.J., Craig W.M. Naturalistic observation of peer interventions in bullying // *Social Development*. 2001. 10. P. 512-527.
50. Hradova Y. Bullying: notion, signs and causes of occurrence. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. Vol. 4. Part 3. P. 30-35.
51. Klein J. *The bully society: school shootings and the crisis of bullying in America's schools*. New York, NY: New York University Press. 2012. 214 p.
52. Kowalski R.M., Limber S.P., Agatston P.W. *Cyberbullying: Bullying in the digital age*. N.Y.: Wiley-Blackwell, 2011. 126 p.
53. Magin P., Adams J., Heading G., Pond D., Smith W. Experiences of appearance-related teasing and bullying in skin diseases and their psychological sequelae: Results of a qualitative study // *Scandinavian Journal of Caring Sciences*. 2008. 22. P. 430-436.
54. Meaning of "bully" in the Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/ru/bully>
55. Mephram S. Disabled children: The right to feel safe // *Child care in practice*. 2010. P. 16. 19-34.
56. Nansel T.R., Overpeck M.D., Pilla R.S., Ruan W.J., Scheidt P.

Bullying behavior among U.S. youth: Prevalence and association with psychological adjustment. *Journal of the American Medical Association*. 2001. 285 p.

57. Olthof T., Goossens F.A., Vermande M.M. Bullying as strategic behavior: Relations with desired and acquired dominance in the peer group. *Sch Psychol*. 2011. P. 339-359.

58. Olweus D. *Bullying at school: What we know what we can do*. N.Y.: Wiley-Black – well, 1993. 140 p.

59. Terasahjo T., Salmivalli C. She is not actually bullied. The discourse of harassment in student groups. *Aggress. Behav*. 2003. Vol. 29 (2). P. 134-154.

60. Wang J., Ianotti R.J., Luk J.W. Bullying victimization among underweight and overweight U.S. youth: Differential associations for boys and girls // *Journal of Adolescent Health*. 2010. 47. P. 99-101.

ДОДАТКИ

Додаток А

Зразок анкети «Булінг», відповісти на запитання якої було запропоновано молодшим школярам.

1. Чи знаєте Ви, що таке булінг?»

А) Так;

Б) Ні.

2. Ознаками булінгу є ... (Можна вибрати декілька варіантів)

А) Повторюваність;

Б) Систематичність;

В) Наявність сторін (кривдник, жертва, спостерігачі);

Г) Заподіяння шкоди жертві;

Д) Ізоляція жертви (з дитиною ніхто не дружить);

Ж) Приниження жертви.

3. Чи були Ви самі учасниками булінгу?

А) Так;

Б) Ні.

4. Якщо так, то яку «роль» виконували?

А) Спостерігач/спостерігачка;

Б) Жертва;

В) Кривдник.

5. Де найчастіше Ви спостерігали випадки булінгу?

А) У школі;

Б) У позашкільних секціях (гуртки, музична школа, танці);

В) У дворі.

6. Чи розповідали Ви дорослим, що були жертвами булінгу?

А) Так;

Б) Ні.

7. Чи довелося Вам випробувати булінг у відносинах з найближчим

оточенням?

- А) Вдома;
- Б) У компанії з друзями;
- В) У відносинах з вчителями.

8. Як на Вашу думку, якими є найпоширеніші способи здійснення булінгових дій? (можна обрати декілька варіантів)

- А) Образи і глузування;
- Б) Використання прізвиськ;
- В) Ігнорування;
- Г) Бойкотування;
- Д) приховування або пошкодження речей;
- Ж) Стусани.

9. Чи повідомляєте Ви вчителів, якщо Вас ображають?

- А) Так;
- Б) Ні.

10. Чи звертають педагоги увагу на прояву булінгу у класі?

- А) Так;
- Б) Так, але проблеми мають вирішити учні самотужки;
- В) Ні.

11. Які діти найчастіше, на Вашу думку, стають жертвами булінгу? (можна обрати декілька варіантів відповідей)

- А) Фізично слабкі діти;
- Б) Діти з низькою шкільною успішністю;
- В) Діти-відмінники, улюбленці учителів;
- Г) Діти-спортсмени.

12. Хто найчастіше є булером у школі?

- А) Однокласник;
- Б) Учень старший за віком;
- В) Клас;
- Г) Вчитель.

13. Хто найчастіше є булерами?

А) Дівчата;

Б) Хлопці.

14. Чи можна уникнути цькування в школі?

А) Так;

Б) Ні.

15. Як можна уникнути проявів булінгу у школі?

А) Якщо на нього будуть звертати увагу вчителі;

Б) Якщо учні змінять свою поведінку.

16. Хто може припинити булінг?

А) Учні;

Б) Батьки;

В) Вчителі;

Г) Адміністрація навчального закладу (зауч, директор).

Анкета для педагогів ЗЗСО

1. Чи обізнані Ви з поняттям булінгу і чи можете Ви виділити його характерні ознаки?

А) Так;

Б) Ні.

2. Чи «присутні» прояви булінгу у житті Вашого класного колективу?

А) Так;

Б) Ні;

В) Інколи, ситуативно.

3. Визначте найпоширеніші прояви шкільного булінгу? (можна обрати декілька варіантів відповідей)

А) Образи;

Б) Псування речей;

В) Ховання речей;

Г) Фізичне насильство;

Д) Ізоляція;

Ж) Придумування прізвиськ;

З) Ваш варіант _____.

4. Що є причинами булінгової поведінки серед дітей? (можна обрати декілька варіантів відповідей)

А) Вседозволеність, яка панує у родині;

Б) Неможливість дієво покарати кривдника ;

В) Відсутність системи дієвої психологічної підтримки дітей%

Г) Майнове розшарування у суспільстві;

Д) Копіювання учнями моделей жорстокості, які ретранслюються у ЗМІ і насамперед соціальних мережах.

5. Визначте на Вашу думку дієві засоби подолання булінгу у

загальноосвітньому закладі?

- А) Проведення інформаційних кампаній;
- Б) Своєчасне реагування на будь-які прояви булінгової поведінки;
- В) Залучення батьків до виховної роботи;
- Г) Розробка дієвих методів покарання;
- Д) Робота зі згуртування учнівського колективу;
- Ж) Робота з агресивними дітьми психолога закладу.

6. Чи готові Ви працювати з метою подолання будь-яких проявів булінгу у шкільному колективі?

- А) Так;
- Б) Ні.

Тренінг для вчителів
«ПРОФІЛАКТИКИ ЯВИЩА БУЛІНГУ В УЧНІВСЬКОМУ
СЕРЕДОВИЩІ»

Булінг – це одна з найбільш поширених проблем у сучасних освітніх організаціях та дитячих колективах, яка суттєво збільшує ризик суїциду та девіантної поведінки серед школярів, призводить до посилення агресії та насильства у шкільному колективі, зниження успішності. Питання попередження булінгу у системі освіти є дуже актуальним. Зважаючи на поширеність явища булінгу у сучасних навчальних закладах, на педагогів, адміністрацію освітніх закладів лягає відповідальність щодо превенції булінгу, яка дозволить зберегти психологічне здоров'я учнів та сприятиме створенню комфортного розвиваючого освітнього середовища, що забезпечуватиме високу якість освіти, духовно-моральний розвиток і виховання учнів, а також гарантуватиме охорону та зміцнення фізичного, психологічного та соціального здоров'я школярів.

Мета семінару-тренінгу: вивчення та обґрунтування змісту, методів, форм профілактики булінгу у дитячо-підлітковому середовищі.

Завдання:

- ознайомити педагогів з проблемою булінгу, як однією з причин суїцидальної та девіантної поведінки дітей та підлітків;
- виявити психолого-педагогічні особливості учасників булінгу;
- показати, як можна сформувати у дітей позитивні установки, щоб вони не стали жертвою булінгу;
- охарактеризувати шкільний булінг як соціально-педагогічну проблему.

Цільова аудиторія: педагоги.

Орієнтовна кількість учасників: 10-15 чол.

Тривалість навчання: 3 години.

Матеріали та обладнання: мультимедійна дошка, проектор, канцелярське приладдя, аркуші А4

Хід заняття

I. Знайомство

1. Вправа «Я і моє я»

Мета: нетрадиційне знайомство учасників тренінгу, підготовка до конструктивної роботи.

Орієнтовна тривалість: 5 хв.

Хід проведення: Тренер просить педагогів представитися і описати себе, використовуючи лише 6 слів-прикметників. Виконання вправи розпочинає тренер.

2. Вступне слово.

Тренер: Ефективність будь-якого навчання та виховання залежить не лише від методик викладання, які використовують педагоги, а насамперед від того, як дитина себе відчуває у школі. Лише у здоровій атмосфері, де дитину поважають як особистість, вона не боїться, маленька особистість може дійсно «розкритися» і запалити свій вогник знань. Жодна дитина не повинна почуватися приниженою, зазнавати психологічного, фізичного насильства. Тож мета нашого сьогоднішнього заняття обговорити проблему шкільного цькування, тобто булінгу.

3. Вправа «Правила»

Мета: визначити правила роботи в групі для ефективної співпраці.

Орієнтовна тривалість: 10 хв.

Хід проведення: Тренер пропонує учасникам сформулювати правила роботи у групі, які допоможуть їм ефективно працювати та взаємодіяти. Учасники висловлюють свої пропозиції, а тренер записує їх на аркуші формату А1 або на дошці.

4. Вправа «Визначення очікувань»

Мета: визначити очікування учасників від тренінгу.

Орієнтовна тривалість: 10 хв.

Хід проведення: Тренер пропонує учасникам записати свої відповіді на стікерах на такі запитання:

1. Про що хочу дізнатися під час цього тренінгу?
2. Чого я хочу навчитися?
3. Які в мене є побоювання щодо участі у тренінгу?

Після того, як учасники дали відповіді на ці запитання, тренер робить три колонки на дошці: «Хочу знати», «Хочу вміти», «Побоювання». Потім учасники приклеюють свої стікери у відповідні колонки.

II. Основна частина

5. Вправа «Асоціація»

Орієнтовна тривалість: 10 хв

Мета: сприяти встановлення конструктивної, робочої атмосфери у групі, виявити особисте ставлення учасників до проблеми.

Хід проведення: Тренер пропонує учасникам тренінгу написати на аркушах паперу слова, які у них асоціюються з поняттям «насильство». Потім вони по черзі учасники зачитують свої асоціації, а тренер їх систематизує, узагальнює та записує на фліпчарті.

6. Мозковий штурм «Насильство – це ...»

Орієнтовна тривалість: 10 хв.

Мета: визначити рівень обізнаності педагогів про булінг і насильство.

Хід проведення: Тренер ініціює проведення мозкового штурму. Учасники по черзі відповідають за запитання:

1. Що таке насильство?
2. Що таке булінг?

Найважливіші тези записуються на дошці.

7. Інформаційне повідомлення

Орієнтовна тривалість: 20 хв.

Мета: уточнити і розширити уявлення педагогів про булінг.

Термін «булінг» походить від англійського дієслова «to bully» і відповідно тлумачиться як «ображати, залякувати когось, хто є меншим або менш впливовим, змушування до небажаних дій або поведінки уразливої особистості або особистості, яка сприймається як така». В українській мові синонімом цього терміну є поняття «цькування». Проте, на думку багатьох дослідників, це не повний відповідник, оскільки булінг – це не лише систематичне агресивне цькування, а й залякування із застосуванням фізичної сили з метою примусу або домінування.

Д. Олвеус описує булінг як особливий вид насильства, коли одна людина (або група) фізично нападає або загрожує іншій людині (групі), за умови, що остання не має засобів для захисту. Дослідник вважає, що ознаками булінгу є повторюваність цькування та залякування, наявність специфічних діадних взаємовідносин «кривдник-жертва». Виділені вченим характеристики дають змогу диференціювати власне булінг та випадкові сварки та бійки, як форми взаємодії між людьми.

Т. Олтхоф, Ф. Гооссенс, М. Верманде зазначають, що явище булінгу було поширене у всіх суспільствах. На думку нідерландських дослідників, це форма еволюційної адаптації, метою якої є отримання високого соціального статусу та домінування, доступ до ресурсів, забезпечення виживання, зменшення рівня особистісної тривожності.

На думку І. Малкіна-Пих, булінг – це приниження інших за допомогою емоційного, психологічного, фізичного, сексуального, економічного насильства та агресії.

Т. Нансел, М. Оверпек вважають, що булінг – це терор, метою якого є маніпуляція свідомістю та діями інших.

В. Бесаг уточнюючи поняття «булінг» дійшов висновку, що це поняття варто розглядати в контексті намірів кривдника заподіяти шкоду жертві, з метою досягнення власного задоволення, тобто дослідником був поставлений акцент саме на намірах «кривдника».

Уточнюючи визначення булінгу у шкільному середовищі К. Арора підкреслював, що це – довготривале фізичне чи психологічне насилля, здійснюване однією людиною або групою та спрямоване проти особистості, яка не може себе захистити в даній ситуації, з метою завдати їй болю, прагнення налякати, піддати тривалій напрузі. Вивчаючи ситуації насильства у школі, вчений дійшов висновку, що булінг – це дії, які можна спостерігати у взаємовідносинах між учнями у шкільному середовищі, та які є причиною появи почуття образи, виникнення стресу.

Таким чином, булінг – це специфічна форма соціальної взаємодії, що має агресивну природу, при якій одна особистість (або група осіб) систематично і цілеспрямовано переслідує іншу, використовуючи при цьому різні форми насильства та маніпуляції.

У психологічній науці напрацьовано чимало теорій булінгу. Зокрема, зазначений феномен ґрунтовно вивчався школою групової динаміки. На думку А. Сіппола, Е. Ньюкомба група тяжіє до цілісності та однорідності, це своєрідна еволюційна ціль існування групи, тож члени груп (діти у шкільному середовищі), які на думку інших членів групи перешкоджають досягненню цих цілей поступово виключаються з неї. Як наслідок, у цих дітей зростає рівень тривожності, вони стають соціально ізольованими через нездатності прийняти екологічні зміни і адаптуватися до вимог оточуючих. Вони – потенційні жертви булінгу, оскільки сприймаються однолітками як загроза цілісності групи та її однорідності.

Булінг як практику соціалізації досліджували Д. Хопер та М. Болтон. На їх думку, люди мають різні ролі та різний рівень влади у суспільстві, яка проявляється у формі агресії. Будь-яка ж агресивна поведінка стимулюється та підкріплюється, оскільки влада всередині групи високо цінується. Тож саме висока цінність влади мотивує булерів.

Булінг як груповий процес. Відповідно до цієї теорії учні школи утворюють соціальну групу, у якій займають різні ролі. Щоб зміцнити почуття приналежності до групи, утвердитися у своїй ролі і соціальній

ієрархії, школярі можуть посилювати взаємодію проявами булінгу. Результати емпіричних досліджень свідчать, що булінг – груповий процес, в якому всім членам групи відведені «певні» ролі: 1) булер; 2) помічник булера; 3) підбурювач; 4) захисник; 5) жертва; 6) сторонній спостерігач. З проявами агресії пов'язані перші три ролі. Булери відповідальні за оперативну агресію проти жертви, помічники беруть участь у агресивних діях, утримуючи або переслідуючи жертву (вони не починають процес знущань, але приєднуються до нього). Підбурювачі активно не допомагають агресорам, але дають позитивний зворотний зв'язок булерам, спостерігаючи за ситуацією, захоплюючись, сміючись, знімаючи те, що відбувається на відео тощо [12]. З роллю жертви пов'язана власне роль жертви агресії та ті ролі, які пов'язані з нею.

Когнітивні теорії акцентують увагу на тому факті, що булінг – це наслідок розвитку когнітивних здібностей: 1) з часом діти стають освіченішими: як треба проявляти агресію і як можна її виявляти, головна мета при цьому – уникнути негативних наслідків для себе; 2) згодом дитина усвідомлює, що у випадку прояву прямої фізичної чи словесної агресії вона ризикує отримати відсіч від жертви або захисника або може бути покарана дорослими, використання ж непрямої агресії пов'язане ж мінімальними ризиками.

Підсумовуючи зазначимо, що у сучасних психолого-педагогічних дослідженнях тлумачиться як специфічна форма соціальної взаємодії агресивного характеру, при якій сильніша (авторитетніша) особистість (або група осіб) систематично і цілеспрямовано цькує, залякує іншу (слабшу, аутсайдера). Даний феномен є досить поширеним у всьому світі і характеризується такими специфічними рисами як повторюваність та дисбаланс сил.

8. Мозковий штурм «Види булінгу»

Орієнтовна тривалість: 10 хв.

Мета: проаналізувати види й форми булінгу у дитячому колективі.

Хід проведення: Тренер ініціює проведення мозкового штурму.

Учасники по черзі відповідають за запитання:

1. Які види булінгу існують?

2. Які види та форми насильства над дітьми в освітньому середовищі

Ви помічали?

На основі відповідей педагогів тренер малює схему «Види і форми булінгу»

9. Вправа «Портрет дитини, яка стала жертвою насильства»

Орієнтовна тривалість: 20 хв.

Мета: показати деструктивний, травматичний характер булінгу.

Хід проведення: Тренер ділить учасників на чотири групи. Перша група має створити портрет дитини, що систематично є жертвою психологічного насильства, друга – портрет дитини, що систематично зазнає фізичного насильства, третя — портрет дитини, жертви економічного насильства, четверта – портрет дитини, жертви сексуального насильства. Після виконання завдання, кожна група презентує результати своєї роботи.

Висновки: Кожна дитини, яка зазнала жорстокого поводження, випробувала насамперед психологічну травму, яка в подальшому може негативно вплинути на їх подальше життя. У своїй більшості, найпершою реакцією дітей на будь-які прояви насилля є низька самооцінка, що ускладнює їх спілкування з оточенням, позбавляє відчуття успіху й важливості. У підлітковому віці, такі діти часто страждають на депресії, має підвищену особистісну тривожність, відчуває самотність, Булінг пережитий у дитинстві може спровокувати прояви аутоагресії та адиктивної поведінки у дорослому віці.

Діти – жертви психологічного насильства, замкнуті в собі, флегматичні, не цікавляться оточенням, часто плачуть без причини. Якщо насильство триває довго, то може з'явитися схильність до агресії, алкогольної, наркотичної залежності. За умови побудови лояльних

стосунків з дорослими, така дитина може «розкритися» і розказати про образу на конкретного дорослого.

У дітей – жертв сексуального насильства, формується насильницька модель поведінки. Вони згодом самі можуть стати сексуальними агресорами.

Діти, у вихованні яких батьки використовують систематично фізичні покарання, мають знижену самооцінку, відчувають страх, тривогу, гнів, часто мають нервові тики, страждають на вокалізацію, енурез. Часто такі діти мають характерні психосоматичні захворювання, вони мають

Часто такі діти мають соматичні захворювання, зокрема шкірні висипи та алергії. Вони відстають у фізичному розвитку порівняно з однолітками, у них часто спостерігаються погані звички: смоктання пальців, кусання нігтів.

10. Практикум «Розбір стратегій щодо недопущення булінгу»

Орієнтовна тривалість: 30 хв.

Мета: сприяти виробленню алгоритму профілактики та подолання булінгу у зальноосвітньому закладі

Процедура проведення: Учасникам пропонуються різні ситуації на формування стратегії дій педагогів у ситуації булінгу.

Стратегія 1

У класі є дитина, яку не приймають діти, а віднедавна це неприйняття стало особливо помітним. Вам необхідно сформулювати стратегію дій.

Які із запропонованих у переліку дії Ви зробите? Педагогам необхідно вибрати із переліку лише ті дії, які будуть ефективні, допоможуть соціалізуватися та не зашкодять. Вони мають обґрунтувати свій вибір.

1. Допомогти дитині підвищити самооцінку.
2. Організувати безпечний простір (сформулювати буферну зону).
3. Дати 5 різних контактів конкретних людей, до яких дитина може звернутися за допомогою.

4. Повідомити дітям класу, що у ізолюваної дитини є друзі-старшокласники і при будь-яких нападках кривдники матимуть справу з ними.

5. Дати особистий мобільний телефон і дозволити зателефонувати у скрутній ситуації.

6. Розповісти про справжні причини поведінки дітей, чому саме ця дитина стала ізольованою.

7. Навчити дитину твердо відповідати кривдникам «Припини! Відчепись!», «Мені це набридло! Досить!».

8. Дати дитині зрозуміти, що в такій ситуації міг опинитися будь-хто, навіть Ви самі. Невміння протистояти групі – властиво і дітям, і дорослим. Нема чого соромитися.

9. Помирити дитину-жертву та дитину-кривдника.

10. Провести класну годину із запрошенням інспектора патрульної поліції, інспектора у справах неповнолітніх.

11. Організувати заходи, які сприятимуть згуртуванню дитячого колективу.

12. Показати, що не всі діти погано ставляться до дитини, що є діти, які хочуть з нею дружити.

13. Навчити дитину не боятися кривдників, не тікати від них.

14. Вселити віру, що класний керівник може вирішити зазначену проблему.

Стратегія 2

У 4 класі, де Ви на заміні, є хлопчик, над яким дуже часто жартують діти: ховають речі, псують зошити з домашнім завданням, навмисне провокують ситуації, щоб виставити дитину на посміховисько або зробити винною в ситуаціях, до яких вона не має відношення. Хлопчик кидається з кулаками на кривдників, сперечається з вчителями, відстоюючи себе, а потім не зумівши себе захистити, засмучується до сліз, чим викликає нові глузування.

Які заходи із запропонованого переліку дії Ви вважаєте неефективними та не використовуватимете?

1. Допомогти дитині підвищити самооцінку.

2. Організувати безпечний простір (сформувати буферну зону).
3. Дати 5 різних контактів конкретних людей, до яких дитина може звернутися за допомогою.
4. Повідомити дітям класу, що у ізольованої дитини є друзі-старшокласники і при будь-яких нападках кривдники матимуть справу з ними.
5. Дати особистий мобільний телефон і дозволити зателефонувати у скрутній ситуації.
6. Розповісти про справжні причини поведінки дітей, чому саме ця дитина стала ізольованою.
7. Навчити дитину твердо відповідати кривдникам «Припини! Відчепись!», «Мені це набридло! Досить!».
8. Дати дитині зрозуміти, що в такій ситуації міг опинитися будь-хто, навіть Ви самі. Невміння протистояти групі – властиво і дітям, і дорослим. Нема чого соромитися.
9. Помирити дитину-жертву та дитину-кривдника.
10. Провести класну годину із запрошенням інспектора патрульної поліції, інспектора у справах неповнолітніх.
11. Організувати заходи, які сприятимуть згуртуванню дитячого колективу.
12. Показати, що не всі діти погано ставляться до дитини, що є діти, які хочуть з нею дружити.
13. Навчити дитину не боятися кривдників, не тікати від них.
14. Вселити віру, що класний керівник може вирішити зазначену проблему.
15. Визначити та озвучити дітям та їхнім батькам чіткі єдині правила антибулінгової безпеки та санкції за порушення прав інших дітей.

16. Запросити інспектора та соціального працівника, розповісти дітям, які дії та яка поведінка вважаються булінгом і як вона карається відповідно до закону.

Стратегія 3

У 4 класі, де Ви перший місяць працюєте, є дівчинка, яку дразнять, яка має образливу прізвисько, її імені Ви жодного разу від дітей не чули, дії якої піднімаються на сміх і образливо коментуються. Жодної агресії та сліз Ви не бачите. Дівчинка терпить і мовчить. Ви вирішили допомогти дівчинці і застосувати не лише стратегію припинення булінгу, а й формування захисних чинників особистості. Які заходи із запропонованого переліку дій Ви вважаєте ефективними?

1. Формування реалістичної самооцінки.
2. Формування списку заходів у класі на згуртування та примирення дітей.
3. Формування оптимізму.
4. Формування впевненості у підтримці дорослих та розумінні.
5. Формування правил антибулінгової безпеки у класі.
6. Формування вміння критично ставитися до неадекватних випадів однолітків, глузування, цькування.
7. Навчання діям, які будуть для дитини в критичній (як їй здається) ситуації «рятівним колом».
8. Формування умінь давати відсіч.

III. Завершення.

11. Вправа «Підбиття підсумків роботи»

Орієнтовна тривалість: 10 хв.

Мета: рефлексія.

Хід проведення: Тренер разом з учасниками порівнює очікування учасників групи від тренінгу і результати роботи тренінгової групи.

Обговорення питань:

1. Що нового Ви дізналися під час проведення тренінгу?
2. Чи знадобиться Вам ця інформація у подальшій роботі з дітьми?

Тренінг
«ТЕХНОЛОГІЯ КОМАНДНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ»

Мета тренінгу: згуртування дитячого колективу, формування сприятливої соціально-психологічної атмосфери у класі

Завдання:

- згуртування класного колективу;
- формування та посилення командного духу;
- розвиток відповідальності у кожного члена учнівського колективу у вирішенні загальних задач;
- усвідомлення себе командою;
- навчання ефективних способів взаємодії.

Орієнтовна тривалість тренінгу: 2 год.

Орієнтовна кількість учасників: 14-16 учнів.

Матеріали та обладнання: мультимедійна дошка, проектор, канцелярське приладдя, аркуші А 4, стікери, кольорові маркери, серветки.

Хід тренінгу:

I. Знайомство.

1. Привітання

Мета: встановлення робочої атмосфери у групі, знайомство «по-новому»

Орієнтована тривалість: 3 хв.

Хід проведення: Тренер просить дітей намалювати себе у вигляді смайлика, героя снєп-чату і описати себе одним словом. Ритуал знайомства розпочинає тренер.

2. Прийняття правил роботи в групі

Мета: визначити правила продуктивної роботи групи під час тренінгу, створити сприятливий психологічний клімат.

Орієнтована тривалість: 3 хв.

Хід проведення: Група методом «мозкового штурму» встановлює правила ефективної взаємодії, відповідаючи на запитання: «Що потрібно зробити для того, щоб робота групи була ефективна?», і записують на плакаті «Правила».

Наприклад: відкритість, принцип «тут і зараз», не критикувати, активність, повага, довіра, регламент, правило піднятої руки, обговорення не людини, а проблеми, слухати й чути, почуття гумору тощо.

II. Основна частина

3. Вправа «Ми з тобою схожі...»

Мета: психологічне розвантаження, налаштування на роботу

Орієнтована тривалість: 4 хв.

Хід проведення:

Тренер просить учасників вишукуватися у два кола -- внутрішнє і зовнішнє, обличчям один до одного. Кількість учасників в обох колах має бути однаковою. Учасники зовнішнього кола мають сказати учасникам внутрішнього кола речення, яке має починатись зі слів: «Ми з тобою схожі тим, що ...». Наприклад: «Ми з тобою схожі тим, що обоє ходимо до однієї школи», «вчимося в одному класі» тощо. Учасники внутрішнього кола мають відповісти: «Ми з тобою відрізняємося тим, що ...». Наприклад, «Ми з тобою відрізняємось тим, що маємо різний колір очей», маємо різну зачіску тощо. Потім по тренера учасники внутрішнього кола мають рухатися за годинниковою стрілкою, змінюючи партнера. Гра триває до того моменту, поки кожен учасник внутрішнього кола не зустрінеться з кожним учасником зовнішнього кола.

Запитання для обговорення:

1. Які емоції Ви відчували при обговоренні вправи?
2. Що нового Ви дізналися про інших?

4. Вправа «Серветка»

Мета: сформувати у дітей розуміння, що всі ми різні, але це не робить нікого кращим або гіршим

Орієнтована тривалість: 3 хв.

Хід проведення: Тренер роздає дітям паперові серветки і просить їх скласти у декілька разів, а потім дає команди: відірвати правий кут, потім нижній лівий, зігнути тощо, не демонструючи алгоритму. Потім серветка розвертається. Дітям пропонується знайти однакові серветки. Як правило їх немає.

Висновки: Всі ми різні і серветки різні, але ми всі можемо живемо в мирі та злагоді.

5. Гра «Пелюстки та квітки»

Мета: згуртування учасників тренінгу

Орієнтована тривалість: 5 хв.

Хід проведення: Тренер просить учасників уявити себе пелюстками, а пелюстки, як правило, ростуть на квітці. Тобто декілька пелюсток утворюють складне з'єднання – чарівну і неповторну квітку. Під музику діти починають безладний руху просторі. За сигналом тренера діти мають об'єднатися у квітки з певною кількістю пелюсток. Гра продовжується декілька разів.

Коментар: слід уникати конфліктних ситуацій, важливо, щоб не було «зайвих учасників»

6. Вправа «Струнко!»

Мета: подолати бар'єри у спілкуванні між учасниками

Орієнтована тривалість :4 хв.

Хід проведення: Тренер пропонує дітям закрити очі і вишукуватись відповідно до зросту у шеренгу. Коли кожен учасник з закритими очима знайде своє місце у шерензі, тренер дає команду відкрити очі і подивитися, що ж вийшло. Після вправи можна обговорити, чи складно було виконати це завдання (як себе почували учасники) чи ні.

Примітка: Гра має кілька варіантів. Можна дати завдання вишикуватися за кольором очей (від найсвітліших до найтемніших, зрозуміло, не закриваючи очі), за кольором волосся, по теплоті рук тощо.

Запитання для обговорення:

1. Чи вдалося класу це зробити?
2. Що допомагало?
3. Які емоції Ви відчували під час виконання вправи?

7. Вправа «Рахунок до десяти»

Мета: навчитися дітей чути і розуміти один одного.

Орієнтовна тривалість: 8 хв.

Хід проведення: Діти за сигналом тренера мають закрити очі і рахувати до 10.

Але хитрість полягає в тому, що рахувати треба разом. Хтось каже «один», інший – «два», третій – «три». Проте, у грі є одне правило: цифру має сказати лише одна дитина. Якщо два голоси скажуть «чотири», рахунок має починатися спочатку. Діти мають спробувати зрозуміти один одного без слів.

Запитання для обговорення:

1. Що ви відчували, коли виконували вправу?
2. Якщо не вийшло, то чому?

8. Гра «Фігури з мотузки»

Мета: навчитися дітей працювати в команді.

Орієнтовна тривалість: 10 хв.

Хід проведення: учасники стають в коло, кожен береться за мотузку, завязану у велике коло. Тренер пояснює дітям, що їх завдання – по команді закрити очі і мовчки надати мотузці форму тієї фігури, яка буде названа. Потім всі знову відкривають очі і дивляться, що вийшло. Учасникам пропонують зробити квадрат, ромб, овал, трапецію. Головне завдання команди: пошук правильного рішення. Якщо хтось з учасників команди

поводить себе занадто авторитарно, намагається керувати всіма і не прислухається до думки інших, можна нагадати про заборону на розмови.

III. Завершення.

9. Вправа «Подарунок»

Мета: позитивне завершення тренінгу, рефлексія.

Орієнтовна тривалість: 3-5 хвилин.

Хід проведення: давайте подумаємо, що ми могли б подарувати нашій групі, щоб ми стали ще більш згуртованими дружніми. Давайте скажемо, що кожен з нас дарує групі. Я, наприклад, дарую вам – л оптимізм і взаємну довіру.

Далі кожен з учасників висловлюється, щоб він хотів би подарувати групі. Молодці! Давайте нагородимо себе оплесками!

Рефлексія:

Запитання для обговорення:

1. Що нового ви сьогодні дізналися?
2. Що корисного винесли для себе, для групи?

Міністерство освіти і науки України
 Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
 Рада молодих науковців
 Студентське наукове товариство
 Інститут педагогіки НАПН України,
 відділ математичної та інформатичної освіти
 УГСП «Університет Григорія Сковороди в Переяславі»

СЕРТИФІКАТ

засвідчує участь

Лілії Падалки

у XV Всеукраїнській науковій конференції
 студентів та молодих науковців

«НАУКА. ОСВІТА. МОЛОДЬ»

Проректор
 з наукової роботи

Тетяна ГОДОВАНЮК

Умань, 5 травня 2022 року

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

СВІДОЦТВО

про проходження курсів підвищення кваліфікації
 № 2С 02125674/0052-22

ПАДАЛКА Лілія Анатоліївна

Пройшов/ла курси підвищення кваліфікації за програмою

«Розвиток *Self skills* педагогів:
 навички балансу та турботи про себе»

у період з 13.05.2022 р. по 21.05. 2022 р.

Тривалість (обсяг) програми – 30 годин / 1 кредит ЄКТС

Досягнуті результати навчання:

- РН1. Здатність до саморефлексії.
 РН2. Уміння працювати з внутрішнім станом як інструментом педагогічної взаємодії.
 РН3. Уміння використовувати зарубіжні та вітчизняні освітні та психологічні практики усвідомленості та балансу.
 РН4. Уміння розвивати *Self skills*, використовувати їх у професійній діяльності.

Ректор

Олег ШЕРЕМЕТ

23 травня 2022 р.

м. Чернігів

Реєстраційний № 52

СЕРТИФІКАТ

Цей сертифікат засвідчує, що

Падалка Лілія Анатоліївна

взяв(ла) участь у роботі

**V Всеукраїнської науково-практичної конференції
з міжнародною участю
«ПРОСОЦІАЛЬНА ОСОБИСТІТЬ У ГЕНДЕРНОМУ ВИМІРІ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ»**

31 травня 2022 р.

Ректор Уманського державного
педагогічного університету
імені Павла Тичини

проф. Олександр БЕЗЛЮДНИЙ

Декан факультету соціальної
та психологічної освіти

проф. Оксана КРАВЧЕНКО

Організаційний комітет:

Уманський державний
педагогічний університет
імені Павла Тичини

**НАЦІОНАЛЬНА
РАДА ЖІНОК
УКРАЇНИ**
Національна
Рада
Жінок України

Рівненський державний
гуманітарний
університет

Пряшівський
університет
в Пряшеві

Факультет соціальної
та психологічної освіти

Інститут проблем
виховання
НАПН України

Комунальний заклад
«Харківська гуманітарно-педагогічна
академія»
Харківської обласної ради

Національний
університет
«Чернівецький колегіум»
імені Т. Г. Шевченка